

Vijf vragen aan constructivisme en sociaal constructionisme

Harrie Regtering

Dit is een bibliografische notitie. Geen concept artikel.
Graag zo lezen en gebruiken. Commentaar is welkom.

(versie 4, 14 juni 2019; versie 3, wijzigingen 25 april 2019;
versie 1, 28 februari 2019)

Inleiding

Waar komen constructivisme en sociaal constructionisme eigenlijk vandaan? Wat zijn de achtergronden van die benaderingen? Voor welke problemen bieden constructivisme en sociaal constructionisme oplossingen? Welke kenmerken hebben ze?

Dat wilde ik nou wel eens ‘definitief’ uitzoeken ter voorbereiding van een workshop over ‘Sociaal constructionisme en niet weten’.

Aan de hand van mijn boekenkasten ben ik de context, debatten en ontwikkelingen in wetenschap en filosofie gaan reconstrueren om daarin ergens antwoorden te vinden. Bij het ordenen van wat ik terugvond en herlas heb ik steeds een vraag bedacht. De vijf vragen (en de inhoudsopgave) geven daarmee tevens aan in welke volgorde ik de teksten (her)las. Die systematiek is voor mij tijdens het schrijfproces net zo vanzelfsprekend als die nu voor lezers minder vanzelfsprekend is: lezers zijn dus gewaarschuwd over de opbouw van deze tekst.

Inhoud

1. Waar komen constructivisme en sociaal constructionisme vandaan?	2
2. Wat gebeurt er in organisatie- en veranderkundig Nederland?	10
3. Wat is er zo bijzonder aan Berger & Luckmann (1966)?	15
4. Zijn de uitgangspunten van constructivisme en sociaal constructionisme in flux?	21
5. Hoe verhouden constructivisme en kritisch realisme zich tot elkaar?	25
Waardering van constructivisme en sociaal constructionisme	28
- met overzicht van constructivisme en sociaal constructionisme naast andere benaderingen	30, 31
Literatuur	37

Vraag 2 laat mijn belangstelling zien voor de vraag hoe we in de loop der tijd aan de hand van het constructivisme en sociaal constructionisme in de veranderkunde in Nederland van daar en toen naar hier en nu zijn gekomen. Is het nog steeds van belang en hoe dan?

Professionele uitgangspunten, methodieken, werkelijkheidsdefinities en handelingspatronen (configuraties) van veranderkundigen zijn sociaal constructionistisch gezien, zelf veranderlijk: het sociaal constructionistisch ambacht is een praktijk in uitvoering in andere praktijken. Veranderen verander- en interventiekundigen door hun eigen activiteiten met anderen en hún constructen in hún configuraties en door collectieve reflecties erop die uitgangspunten, methodieken en werkelijkheidsdefinities?

De reconstructie heeft ook tot doel om de vraag te kunnen stellen of en waarom Practice Theory en Process Organization Studies erfgenamen zijn van constructivisme en sociaal constructionisme. Blijven in deze relatief nieuwe benaderingen constructivistische kennis en inzichten, conceptuele kaders en methodieken intact of veranderen die gezien de actuele verandervraagstukken in een door netwerk- en platformorganisaties gedomineerde, door hyperrealiteit en algoritmisering gekenmerkte economie en maatschappij? Na afsluiting van deze bibliografische notitie komt die vraag in een afzonderlijk document ter sprake.

Natuurlijk is er een onderliggende vraag: waar ga ik zelf mee in constructivisme en sociaal constructionisme en waar niet? Die discussie ga ik graag met mezelf en met anderen aan.

1. Waar komen constructivisme en sociaal constructionisme vandaan?

Een eerste indruk op basis van mijn boekenkast

De intuïtionist L.E.J. Brouwer (1881-1966) wordt constructivist genoemd omdat hij wiskundige theorieën als intellectuele constructen beschouwt. Getallen bestaan slechts omdat ze geconstrueerd worden: getallen bestaan niet in een realiteit 'out there' die nog ontdekt moeten worden (Popper, 1972, 132; Scruton, (1994), 1996, 384; *De denkers*, 1999, 149, 152). Deze constructivistische logica en wiskunde schokt Wittgenstein en leidt tot diens overgangperiode (*De denkers*, 1999, 194). Ook de jonge Russell die uitzoekt of er werkelijk iets gekend kan worden, ontwikkelt een constructionistische techniek om dubieuze opinies om te vormen tot meer betrouwbare meningen of zelfs zekere kennis (*De denkers*, 1999, 88).

In de tijd van de orthodoxe versie van het logisch empirisme zijn in de filosofie en geesteswetenschappen mensen als Dilthey, Weber, Schütz en Plessner bezig met het vinden van een bij de eigen aard van sociale verschijnselen passende wetenschappelijke benadering. De lijnen daarvan lopen nog lang door, o.a. in het latere sociaal constructionisme van de sociologen Berger & Luckmann (1966). De sociale wetenschappen zijn dan nog zodanig in ontwikkeling dat de methodologie, bijvoorbeeld van Weber, algemeen van toepassing is in sociale geografie, psychologie, sociologie etc.

verklaring; inductief en deductief-nomologisch; uitspraken zijn waar als de werkelijkheid er correct in wordt gerepresenteerd) naar construct en configuratie, naar discours en proces als uitdrukking van ervaren en geïnterpreteerde werkelijkheden ('werelden', omgangstaal; betekenis). Met name van werelden met anderen die 'verschillen'. Uitspraken zijn waar 'if men define them as real'. 'What is real is a construction in the mind of individuals'.

Het werk van Merleau-Ponty (1945) over de fenomenologie van de waarneming (lichamelijk weten) en het werk van Gusdorf (1953) over mythen zegt veel over het kennisklimaat in die tijd.

Misschien hebben Lock & Strong (2010) wel gelijk door Vico (1668-1744) de eerste belangrijke constructionistisch georiënteerde denker te noemen.

Oftewel: zelfs in perioden dat een kennisopvatting (representatie) domineert, zijn er altijd alternatieven.

Eerst maar eens de hoofdlijn, met weglating van vele details die deels bij de volgende vragen nog wel aan bod komen. In de 20^e eeuw domineert lange tijd de metatheorie van het logisch empirisme/positivisme in de wetenschap en de cultuur. Uit de orthodoxe versie van het logisch empirisme (1925-1936) komt langzamerhand de 'received view' of het standaardbeeld van wetenschap voort. Op een gegeven moment ontstaan er nieuwe inzichten over de relaties tussen waarnemen, kennis en werkelijkheid en over overeenkomsten en verschillen tussen natuurwetenschap en andere wetenschappen.

Kort samengevat verschuift in de westerse cultuur het debat over wetenschap en kennis de focus van wetenschappelijk 'oog' als neutrale registrar van werkelijkheid (rationele

'Zijn en worden van werkelijkheid', kennis en ware uitspraken over wat werkelijk is of wordt, is voortaan niet meer vanuit één oogpunt, namelijk het representatieve, mogelijk. De construeerbaarheid van begrippen en de correct te noemen waarneming van natuurlijke of sociale verschijnselen als feiten, is vanuit verschillende gezichtspunten mogelijk.

Wat later gaan (omgevings)contingentie, context en kennis over de complexiteit in praktijken en wetenschappen een veel grotere rol spelen. Met nieuwe gevolgen voor kennisclaims over werkelijkheden.

Wat in dit algemene beeld in de tijd opvalt is dat met de toevoeging van de 'sociale constructie van werkelijkheid' tegelijk een decentrerende van het kennende subject én een wending naar taal ('linguistic turn' is in 1967 een spraakmakende bundel artikelen onder redactie van Rorty), symbool en interpretatie plaatsvindt. Mensen niet vooral als *animal*

rational in een objectief kenbare, fysieke, uit dingen bestaande realiteit maar als *animal symbolicum* (Cassirer), als een sprekend zijnde (Heidegger), altijd in een specifieke context (praktijk, taalspel, wereld).

De illusie van de ene in ware uitspraken representeerbare wereld spat uiteen in construeerbare pluriforme werelden, waarin steeds meer te valt te 'leren' en te 'ontwikkelen'. Van huis uit is dat het terrein van de psychologie, dus in psychologische theorievorming en onderzoek vinden onder dit algemene beeld eveneens heftige debatten plaats. De linguïst Chomsky (1959) valt Skinners behaviorisme in de psychologie aan (*De denkers*, 1999, 548; Hartmann, 1998, 267) en werkt zo mee aan de interdisciplinaire cognitieve revolutie (cognitive science, 'mind' als informatieverwerking).

Ook is het structuralisme¹ uit linguïstiek en antropologie een tijd invloedrijk; het 'wilde denken' van Lévi-Strauss, met zijn erkenning van mythische kennis (zie Lemaire, 2008) of Foucault, met *De woorden en de dingen* (1966), *De archeologie van het weten* (1969).

Na de jaren zestig is de tijdgeest algemeen anti-positivistische en zijn boeken over 'taal en (...)' niet aan te slepen; iedereen leest *Taal en verlangen* van Mooij (1975).

En *Zen and the art of motorcycle maintenance* (Pirsig, 1974).

In literaire vorm onderzoekt Pirsig wat er in de 20^e eeuw is misgegaan nu er zo'n vreemde scheiding is tussen wat een mens doet en wat een mens is. Motor in plaats van auto rijden staat gelijk aan het je ontdoen van een frame (de voorruit van de auto als identiek aan het TV scherm). Op de motor ben je 'in the scene, not just watching it anymore and the sense of presence is overwhelming'.

Pirsig vindt dat mensen gereduceerd zijn tot toeschouwers ('spectator'), ontkoppeld geraakt zijn van de waarde van technologie (het zelf kunnen onderhouden van je motor) en dat normaal vinden. Wie slechts toeschouwer is laat zich onophoudelijk in zijn beleving versnellen, wordt té rusteloos om nog aandacht te hebben voor 'dingen'.

Pirsig werkt zijn cultuurkritische alternatief voor de 'toeschouwer cultuur' uit door (indiaans) geloof in geesten gelijk te stellen aan wetenschappelijke kennis (natuurwet): beide zitten in de hoofden van mensen. In dit verhaal als 'Chautauqua' wordt stap voor stap de schoonheid van zowel de klassieke als van de romantische benadering van werkelijkheid beklemd².

Het boek van Pirsig is in die jaren slechts één van de voorbeelden van de grote aandacht voor (tegen)cultuur (Fortmann, 1971; Lemaire, 1976; Lasch, 1979). Er is ook veel aan de hand. De media en communicatie industrie ontwikkelt zich stormachtig, de Westerse economie legt het af tegen de Japanse economie, bedrijven richten zich op succesvolle culturen en op kritieke succesfactoren. Samenwerking in contingente omstandigheden wordt iets dat door handelende mensen zelf geregeld moet worden. De behoefte aan kennis groeit. Dat vormt een walhalla voor culturele, cognitieve en discursieve theorieën naast informatie- en communicatie benaderingen van samenlevingen, instituties en praktijken.

Binnen het wetenschapssysteem maken disciplines op hun eigen kennisgebied zowel een kwantitatief statistisch/mathematisch gerichte ontwikkeling door (betrouwbare informatie voor beleid) als een nauwer bij (beroeps)praktijken en sectoren aansluitende ontwikkeling³: actoren willen met wetenschappelijk geproduceerde kennis *problemen oplossen*. Tussen

¹ Zie *Structuralisme: voor en tegen* (1974); Bakker (1973) over Foucault

² Inmiddels heeft de technologische ontwikkeling de 'toeschouwer cultuur' versterkt: zelfs op motoren wordt met beeldschermen gereden, de beeldschermwerkelijkheid groeit tot in het oneindige door. Realiteit is hyperrealiteit (zie Slagmolen, 2004, 125), simultaan op thuis-, vervoers-, school- en werkschermen.

³ Zie voor de ontwikkeling van de psychologie in Nederland: de Vries en Dehue (1986); Dehue (1990). Zie ook noot 31. Voor de sociologie: De Vries (1999) en Jonker (1988).

wetenschappen en praktijken verandert de dynamiek en er is ook sprake van verdere professionalisering van de transfer van kennis (universiteit van elite naar massa onderwijs).

De context van die westerse periode kan met Luhmann (1970) treffend worden gekarakteriseerd als functionele differentiatie en verzelfstandiging van het wetenschapssysteem (het 'waarheidsmedium') naast de functionele differentiatie en verzelfstandiging van andere maatschappelijke subsystemen (economie, recht etc.)

Door wetenschap gegenereerde kennis stelt maatschappij, organisaties en groepen in staat tot 'angstvrije' omgang met toenemende complexiteit. Door voortgaande functionele differentiatie groeit de complexiteit in vele subsystemen en in maatschappijen. Dus ook in groepen en organisaties waarvan de (meestal top-down) sociale structuren eveneens veranderen (welvaartsstaat, 'democratisering', ontwikkeling, leren).

Bestaande waardesystemen veranderen ook en daarom moet volgens Rawls in zijn *Theory of Justice* (1971) ook moraliteit in en door de sociale activiteit van mensen worden geconstrueerd (*De denkers*, 1999, 507, 508).

Constructivisme en constructionisme als leveranciers van nieuw gereedschap

Nu naar een paar accenten in de geschetste hoofdlijn. In de algeheel anti-positivistische sfeer in de jaren '60 staat Kuhns *Structure of Scientific Revolutions* (1962) als een keerpunt in het debat in de wetenschapsfilosofie. Met Poppers kritisch rationalisme (falsificatiebeginsel) wordt dat het einde van het standaardbeeld van wetenschap (reconstructie: Derksen, 1980). In de jaren '60 verkeren vele disciplines in crisis, niet alleen de (wetenschaps)filosofie. Beerling (1973) reflecteert er in zijn afscheidsrede als hoogleraar sociologie mooi op.

Nagel, *The Structure of Science* (1961)

Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (1962)

Lakatos, Musgrave, eds., *Criticism and the Growth of Knowledge* (1970)

Kordig, *The Justification of Scientific Change* (1971)

Ryan, ed., *The Philosophy of Social Explanation* (1973)

Stegmüller, *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie* (1975)

Gergens artikel 'Social psychology as history' (1973) weerspiegelt de aanstormende crisis in die invloedrijke discipline.

Gaandeweg groeit het besef dat ook het systeem van wetenschappelijke

kennisproductie een contextueel karakter heeft. Daarmee komen de aanspraken op algemene geldigheid van wetenschappelijke uitspraken over de werkelijkheid onder het vergrootglas te liggen. Wetenschappelijke kennis verliest aan status en de waarde van wetenschappelijke uitspraken wordt relatiever ten opzichte van andere kennis, praktijken en omgangstaal. Filosofie verliest haar centrale positie als 'koningin der wetenschappen'. Vermaatschappelijking van de wetenschap en verwetenschappelijking van de maatschappij gaan hand in hand. Het belang van wetenschappelijke techniek voor (industriële) productie, voor besturing en besluitvorming neemt toe. Maar wetenschap ontwikkelt zich ook langs meer diverse beleid-, praktijk- en 'Lebenswelt'-nabije paden verder. In de ontstane ruimte tussen natuur-, geestes- en sociaalwetenschappelijke benaderingen worden conceptuele kaders (de gereedschappen), theorieën en toepassing van kennis en methodieken vernieuwd. Zoals gezegd gaan ontwikkelingen zowel in kwantitatief empirische richtingen als aansluitend bij de leefwerelden, praktijken en handelingen van mensen. Waar een eenheidsuitgangspunt is opgegeven - al doen systeemtheoretici opnieuw een poging tot het vinden van een gemeenschappelijke taal -, gaan disciplines zich pluralistisch profileren.

Dat gebeurt vanuit een grote diversiteit aan uitgangspunten: vanuit antropologische ‘excentrische positionaliteit’⁴, vanuit cognitieve evolutie en genetische epistemologie, vanuit linguïstiek en taalanalyse al dan niet op basis van pragmatisme (Peirce; Schuyt, 1986) etc. In de relaties tussen kennis, cognitie (‘mind’), vertogen en interactieprocessen binnen en buiten de wetenschap ontstaan nieuwe perspectieven. De grenzen tussen kennisclaims van wetenschap en van andere praktijken vervagen. Doorslag gevend is dat kennis problemen oplost die in praktijken bestaan. Welke betekenis in die praktijken aan die kennis kan worden toegekend, hangt mede af van in de kennisproductie gehanteerde constructieregels. Waar geen sprake is van een objectief representeerbare werkelijkheid⁵ maar van geconstrueerde werkelijkheid spreken we van constructivisme en sociaal constructionisme.

Constructivisme en constructionisme worden leveranciers van nieuw gereedschap. Via Schütz⁶ (*Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, 1932; fenomenoloog, constructie van de realiteit door middel van alledaagse ervaring) en Berger & Luckmann, *The social construction of reality* (1966), waarover later meer, gaat het interpretatieve kader in de sociale wetenschappen een voornamelijk plaats innemen. Berger & Luckmann onttrekken zich met een duidelijke redenering over het onderwerp van hun sociologie – de alledaagse kennis over de werkelijkheid -, aan de filosofische discussie over de epistemologie (o.c., 27).

In de verspreiding van deze ideeën spelen internationale persoonlijke netwerken en knooppunten een rol. Berger bedankt Zijdeveld in het voorwoord van *The social construction of reality*. Die werkte in de VS onder Berger en wijdt in *Institutionalisering* (1966) in zijn laatste hoofdstuk een paragraaf aan “De constructie van de sociale werkelijkheid”. Gevolgd door een uitgebreide introductie in *De relativiteit van kennis en werkelijkheid* (1974). De boeken steunen op soortgelijke bronnen uit wijsgerige antropologie en fenomenologie. De boeken herdefiniëren het ‘object’ van de sociale wetenschappen als alle vormen van door mensen gebruikte kennis (of cultuur) waarmee ze hun werelden (sociale realiteit) construeren. De vele kennisvormen in het dagelijkse leven kunnen bestudeerd worden en vragen een nieuwe methodologie (buiten de ‘received view’). Vóór die tijd onderzocht men voornamelijk wetenschappelijke kennis als enige kennisvorm. Nu is de vraag waarom die soort kennis zich zo nadrukkelijk ontwikkelde in een bepaald, historisch type samenleving. Berger & Luckmann (1966, 210) zien zich expliciet als non-positivisten: bewust willen ze het object van de sociale wetenschappen niet zó definiëren dat daardoor de belangrijkste problemen van menselijk samenleven kwijt raken⁷.

In dezelfde tijd als Berger & Luckmann stimuleren ook Garfinkels’ etnomethodologische studie (1967; onder meer over de rechtspraak) en Watzlawicks pragmatische communicatietheorie (1967) de ontwikkeling van nieuwe constructionistische conceptuele

---

⁴ Zie in de rechtsfilosofie Glastra van Loon, *De eenheid van het handelen* (1980): Taal en de kennistheoretische grondslagen, 1964; Feiten zijn geen feiten, 1970; Objectiviteit, 1973; Het afwezige lichaam, 1974.

⁵ Carnap omschrijft in *Der logische Aufbau der Welt* (1928) het doel van dat boek als ‘to establish a ‘constructional system’, that is, an epistemic-logical system of objects or concepts’ (Bernstein, 1971, 239). Carnap begint met een citaat van Russell, op wiens nieuwe logica hij voortbouwt: ‘Wherever possible, logical constructions are to be substituted for inferred entities’. In het Duits noemt Carnap dit het ‘Konstitutionssystem’

⁶ Schütz, ‘Common Sense and Scientific Interpretation of Human Action’ (1953) gaat over de constructie van dagelijkse en wetenschappelijke kennis. Zie ook Weick (1995, 24) voor Schütz’ invloed.

⁷ Dat non-positivisme maakt constructivisme en constructionisme voor menig veranderkundige een kritische benadering van door de standaard wetenschap mede geproduceerde kwalen van de moderniteit. Pas tegen 2000 zijn ze in de psychologie alle onderlinge gekrakeel zat en doen in dialogen hun best om naar elkaar te luisteren (Gergen, 1998). Gekrakeel dat overigens in 1973 mede door een artikel van Gergen begon.

kaders. Glaser en Straus' ontdekking van de grounded theory is eveneens uit 1967. Net als Neissers 'handboek' voor de cognitieve psychologie. Vooral in Nederland speelt in het domein van de sociologie het al oudere configuratiedenken van Elias.

Tien jaar later vind je in de Vries uitgebreid Elias' procesopvatting en Schütz terug. Uit de behandeling van Elias blijkt die al in 1970 (*Was ist Soziologie?*) te hebben gefulmineerd tegen toestandsreducties⁸ (De Vries, 1977, 122). De Vries is ook kritisch op Berger & Luckmann (o.c., 47-55). De Vries pleit voor een op Wittgenstein gebaseerde ombuiging naar grammaticale analyse van regels; al in 1991 verder uitgewerkt tot een vroege aanzet van de 'practice theory'. De Vries gebruikt overigens niet het in 1976 verschenen *New rules of sociological method* van Giddens die daarin ook uitgebreid Schütz behandelt en Berger & Luckmann netjes af serveert (1976, 96, noot 6). Opvallend is dat bij beide, ook in het vooruitkijkende laatste hoofdstuk van Giddens (1979), Luhmann geheel afwezig is. In 1977 verscheen eveneens het invloedrijke boek *Rondom regels* van Duintjer over interpretatie en betekenis van regels. Daarin vult deze de 'linguistic turn' (Wittgenstein e.a.) met betrekking tot regel geleid gedrag aan met een open dimensie die daar aan vooraf gaat.

Wuchterl schrijft over constructivisme van o.a. Montagu en Piaget en over de Erlanger Schule als een filosofische integratieve methode van formele wetenschapstheorie, taalanalyse en hermeneutiek (*Methoden der Gegenwartsphilosophie*, 1977, 297). Het doel van dat programma is om nieuwe regels voor logica en ethiek te vinden. Men gaat op zoek naar nieuwe regelsystemen voor het denken en handelen, uitgaande van de praktijk en van vaardigheden zoals talig in staat zijn tot onderscheidingen, tot dialoog, tot rekenen en technische constructie, tot meting als basis van regelsystemen (Plümacher, 1996, 223).

De Erlanger Schule is een van de vele voorbeelden van een in die tijd voor het zelfbehoud van filosofie noodzakelijke vernieuwing. Want in de dynamiek tussen wetenschap en samenleving is de filosofie dan in een soort niemandsland terecht gekomen: ze is niet langer de koningin van de wetenschap, maar ook zelf geen wetenschap (zie Koningsveld, 1977).

Bernstein, *Praxis and Action* (1971)
 Schulz, *Philosophie in der veränderten Welt* (1972, 704).
 Kambartel, hg., *Praktische Philosophie und konstruktive Wissenschaftstheorie* (1974)
 Lenk, *Pragmatische Philosophie* (1975)

Veel van de teksten in 1960-1980 zijn praxis nabije theorie aanzetten op een groot aantal terreinen van filosofie en wetenschappen. De noemer van dat soort boeken is dat kritiek op ('realistische', representatieve) wetenschap goed is, maar kritiek

verdient om zijn abstractheid en actor- en actieloosheid. Verbetering van praktijken door de actoren zelf, gebruik makend van kennis in systemen (configuraties) van belangen en macht, is beter. Eerder noemde ik al de invloed van Rawls' constructivistische benadering van moraliteit, die goed past in situaties die 'open' worden gemaakt, waarin handelingen niet meer als ethisch verplicht voorgeschreven (kunnen) worden.

Er zijn vele heftige 'positivisme'-debatten⁹ gevoerd in disciplines als economie, psychologie, culturele antropologie, taalwetenschap, sociologie, onderwijskunde, bestuurswetenschap

---

⁸ In zijn *Éloge de la Philosophie* (1953) zet de fenomenoloog Merleau-Ponty zich ook al af tegen het dualisme van ding en bewustzijn, van lijf en geest (aldus Kwant in *De denkers*, 1999, 428). Door Lock & Strong (2010) is Merleau-Ponty opgenomen in hun inspiratiebronnen voor het sociaal constructionisme.

⁹ De bijdrage van de kritische theorie aan die debatten over positivisme en sociologie begin jaren '60 (Adorno en anderen, 1969) laat zien dat zich destijds naast constructivisme en sociaal constructionisme nog andere benaderingen ontwikkelden. Deze blijven hier verder buiten beschouwing. Zie schema op p. 27/28

over theorie-praktijk; verklaren-Verstehen; logica-actie; structuur-proces; micro-macro; ding-betekenis. Allerlei varianten van systeemtheorie in uiteenlopende disciplines (zie het Habermas-Luhmann debat in 1970) spelen er doorheen. Tot in het dynamische, open systeem van wetenschap zelf toe (zie van den Beld 1991, naar aanleiding van Koningsveld, 1977, in de Landbouwniversiteit Wageningen).

Na vele jaren van wetenschapsfilosofisch debat, van historisch en empirisch onderzoek van kennissoorten en -praktijken, van toenemende specialisatie in afzonderlijke disciplines, rekent Van Peursen (1980, 118) drie verschillende groepen tot het constructivisme. Zij delen het uitgangspunt dat wetenschap haar schema's construeert en die aan de werkelijkheid oplegt, maar in nauwe wisselwerking met die context:

- De 'Duhem-Quine' these volgers (wetenschap als symbolische constructie 'vertaalt' via logische regels empirische gegevens);
- De nieuwe wetenschapsfilosofen (Popper, Kuhn, Lakatos; wetenschapsontwikkeling via interne en extern normen, 'structurering' van theorieën, wetten en feiten);
- De 'genetische' richting (Peirce, Dewey, Piaget; wetenschap als evolutionair verlengstuk van menselijk handelen; van basisoperaties).

Let wel: Rorty moet nog naam gaan maken met zijn *Philosophy and the Mirror of Nature* (1980) en objectiviteit definitief inruilen voor solidariteit¹⁰. Dit sterke pragmatisme samen met constructivisme wordt door allerlei onderdrukte groepen als bevrijdend ervaren en biedt nieuwe invloedsmogelijkheden in instituties, zoals in de wetenschap zelf. Daarin is ook heel wat zelfreflectie op gang gekomen over de constructie van wetenschappelijke kennis. In 1979 is net Latour en Woolgars antropologische studie van het laboratorium werk verschenen. Knorr publiceert in 1981 *The Manufacture of Knowledge. An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. In 1985 zal Taylor het artikel 'Interpretation and the Sciences of Man' publiceren dat Kuhn (1991) tot het besef brengt weinig van sociale wetenschappen af te weten. Tevens vindt Kuhn dan het beeld dat de sociale wetenschappen van de (verklarende) natuurwetenschappen hebben niet kloppen met zijn eigen beeld¹¹.

Bij het delven van bibliografisch goud in mijn eigen boekenkasten kwam ik ook *The Interpretive Turn* (1991) tegen. Met prachtige artikelen van o.a. Kuhn, Taylor en Rorty, zo stel ik nu (overnieuw? pas?) vast.

Die teksten waren misschien wel bruikbaar geweest in het destijds opzetten en uitvoeren van onderzoek naar afstemming van organisatie en ICT. We wisten dat in Delft/Rotterdam misschien niet de hele 'postmoderne' filosofische discussie, maar wel de op context en constructen zich richtende benadering van organisatie en ICT werd opgetuigd. Zo zie je achteraf de keerzijde van 'doen wat je je in het onderzoek hebt voorgenomen' en dat op navolgbare wijze laten uitmonden in voor anderen bruikbare kennis over een onderwerp. Dat lijkt op een 'vanzelfsprekende' wetenschapspraktijk die door Rorty in *Inquiry as Recontextualization: An Anti-Dualist Account of Interpretation* (pp. 59-81) als volgt is getypeerd: '( ) rational inquiry was a matter of putting everything into a single, widely available, familiar context' (62). Voor pragmatisten als Rorty die zich als post Kuhnianen ook van het 'realisme' willen bevrijden (is) 'the object of inquiry "constituted" only in the following sense: We shall answer the questions "What are you talking about?" and "What is it that you want to find out about?" by listing some of the more important beliefs we hold at the current stage of inquiry, and saying that we are talking about *whatever these beliefs are true of*' (63). Wat als 'recontextualisering van objecten' wordt voorgesteld kan net zo goed 'recontextualisering van overtuigingen' worden genoemd, zegt Rorty (o.c., 69). 'Reweaving a web of beliefs is, if you like, all she (de ant-essentialist) does - all anybody can do'. Overigens gebruikt Rorty de term constructivisme niet. Al ligt het voor de hand om te denken dat voor het herweven van het web van overtuigingen je constructen moet (kunnen) veranderen.

¹⁰ Voor de Rorty receptie in Nederland en België: *Krisis* 36, 1989 (o.a. Flameling; Pikelharing) en Hottos, Van den Bossche e.a. (1994). Zie ook de Martelaere over Rorty in *De denkers* (1999, 598-608).

¹¹ Zie Radder (1989) voor de wetenschapsfilosofische stand van zaken in de VS rond 1990. Daarin constateert hij dat het logisch positivisme/empirisme nog steeds of weer aanzienlijke aantrekkingskracht heeft.

Ter afronding van de eerste vraag

Constructivisme en sociaal constructionisme gedijen in een klimaat waarin waardevolheid en betekenis van allerlei soorten kennis in praktijken, communicaties en interacties, minstens zo belangrijk wordt als waardenvrije (natuur)wetenschappelijke kennis. De universiteiten leiden academici op die niet in de wetenschap zelf nodig zijn, maar wel in de praktijken waarin wetenschappelijke kennis en op wetenschap gebaseerde methoden gebruikt worden naast andere daarin ontwikkelde vormen van kennis. Voor de maatschappij in een specifieke fase van ontwikkeling cruciale vraagstukken zoals maatschappelijke ongelijkheid in het onderwijs of laaggeschoolde arbeid in de industrie, democratisering in stelsels, instituties en organisaties, worden aangepakt door middel van actie onderzoek (in organisaties Eden & Huxham, 1996). Daarin komt de overtuiging tot uitdrukking dat kennis in velerlei vormen in velerlei contexten op eigen manieren bestaat. Om die te kunnen ontsluiten worden werkelijkheidsconstructies en sociale relaties op verschillende niveaus met elkaar verbonden. Door middel van op de context afgestemde werkvormen leren actoren zelf hun handelen en interacties te verbeteren door slechtere 'constructies' te vervangen door betere 'constructies' (= veranderen). Praktijken worden met meer kennis geladen en reflectiever, professionals ook. Ze voegen zelf nieuwe taal en begrippen toe om hun sociaal geconstrueerde werkelijkheden op uiteenlopende manieren uit te drukken.

Constructivisten en sociaal constructionisten voelen zich in de jaren '80 van de vorige eeuw ook goed thuis in de algehele sfeer van antimodernisme en postmodernisme. Daarin zijn taal en tekst centrale onderwerpen; er is geen werkelijkheid buiten de tekst en er zijn vele teksten mogelijk. Moderne cultuur en haar steunpilaren empirisme en positivisme in wetenschap, e.g. de representatieve benaderingswijzen van 'mind' in de psychologie, staan ter discussie en overall worden bestaande culturele vormen omgevormd. Net als de kennis (over organisaties) zijn de theorieën het resultaat van constructieprocessen.

Met het antimodernisme en postmodernisme komt ook het begrijpen van het 'verschil' (in plaats van het identieke), van de ander en de andere werelden op de voorgrond. In experimenten met praktische omvorming – zie het constructivisme in de kunst (zie p. 34) - wordt de weg ingeslagen naar de esthetische vorm en inhoud, naar esthetisering van sociale relaties. Het zelfbeeld en de organisatie van wetenschappen verandert en op het pragmatisme voortbouwende richtingen winnen aan belang. Metatheoretische benaderingen als constructivisme (zie Reed, 1996, 42) en sociaal constructionisme (bijvoorbeeld over de sociale constructie van gender) dragen bij aan sociale verandering via zich van in taalspelen verankerde machtsverhoudingen en politiek bewuste, lerende en onderzoekende actoren.

Uit een reactie van Jac Christis (10 maart 2019)

Hacking over de sociale constructie van X

Hacking is altijd een verdediger van het realisme in de natuurwetenschap geweest ("If you can spray them, they are real"). Dat was overigens een discussie tussen empiricisten en realisten over het bestaan van niet waarneembare dingen.

Voor de sociale wetenschappen heeft hij lang getwijfeld. Tot hij zich afvroeg 'Als ik zeg dat X (incest, gender, balls and strikes, enzovoort) een sociale constructie is, heeft dat dan betrekking op het begrip of op het verschijnsel?' Zijn antwoord: 'Hoe kon ik zo dom zijn, op het begrip natuurlijk en niet op het verschijnsel.' Als je dit (het onderscheid tussen woord en ding of begrip en object) eenmaal doorhebt, kun je al de onderscheidingen invoeren die je nodig hebt om zin en onzin van het constructivisme van elkaar te scheiden (zoals ik in mijn scheidsrechter artikel heb gedaan – dat nu is opgenomen als h 2 op watiknietbegrijp.nl). Kort samengevat: rationele kern is dat de betekenis van begrippen niet bepaald wordt door de dingen waarnaar ze verwijzen (begrippen zijn geen beschrijvingen of representaties). Onzin zijn de daaruit getrokken conclusies: dat we van onze beschrijvingen niet meer kunnen zeggen of ze waar of onwaar zijn, dat onze toegang tot de wereld (beter: dingen in of aspecten van de wereld) indirect is, enzovoort enzoverder.

Dus: taal bestaat uit woorden die we combineren in zinnen waarmee we iets zeggen, waaronder beschrijvende en verklarende uitspraken. Betekenisvragen (van de woorden die we gebruiken) gaan altijd vooraf aan waarheidsvragen (van de dingen die we zeggen). 'Rood', 'red' en 'rouge' zijn drie verschillende woorden die hetzelfde betekenen: ze drukken hetzelfde begrip uit (de functie van het woord 'begrip'). Voor beschrijvende uitspraken heb je alleen woorden en begrippen nodig. Voor verklarende uitspraken theorieën over oorzaken en gevolgen. Omdat een theorie geen verzameling uitspraken is (je kunt er altijd nieuwe uitspraken uit afleiden) toetsen we theorieën met verschillende strategieën. Verschillende waarheidstheorieën verabsoluteren telkens een van die strategieën. Je kunt ook betekenissen onderzoeken. Maar dan moet je eerst aangeven wat voor soort betekenissen: persoonlijke, sociale, symbolische, functionele enzovoort betekenis. Belangrijk is het verschil tussen sociale (wat betekent het om verpleegkundige, manager te zijn?) en persoonlijke betekenissen (wat betekent het voor jou om X te zijn). Hermeneutiek/fenomenologie gaat vooral over sociale betekenissen. Wordt ook wel objectieve hermeneutiek genoemd (ligt gezien de oorsprong ervan ook voor de hand: interpreteren van oude teksten). Gemeenschappelijk anti-Cartesiaans kenmerk van Heidegger, Merleau-Ponty en Wittgenstein: wij leven in een betekenisvolle wereld en interpreteren of sense-making is een gespecialiseerde activiteit die we soms nodig hebben. Wij zijn dus niet voortdurend betekenis aan het geven aan dingen zonder betekenis.

( ) denken constructivisten (en jij met hen) nu werkelijk dat je door een kaart van een gebied te maken/construeren, je ook het gebied maakt/construeert en denken ze werkelijk dat je kaarten niet op juistheid kunt beoordelen? Zeggen dat zowel organisaties als theorieën van organisaties constructies zijn is niet een eindpunt of briljante conclusie, maar een triviaal startpunt voor verder onderzoek: hoe en door wie worden organisaties geconstrueerd (gereproduceerd en/of getransformeerd), hoe en door wie worden theorieën daarover geconstrueerd en hoe verhouden die zich tot elkaar?

En: Ik snap waarom je je dat niet eigen kunt maken. Jij denkt dat begrippen waar kunnen zijn, dat ze een representatieve functie hebben. Je bent dus een metafysisch realist.

Metafysisch realist: omdat onze begrippen waar kunnen zijn, kunnen onze uitspraken over de wereld ook waar zijn
 Constructivist: omdat onze begrippen niet waar kunnen zijn kunnen onze uitspraken over de wereld ook niet waar zijn
 Wittgenstein: betekenisvragen (van de woorden die we gebruiken) gaan vooraf aan waarheidsvragen (van de dingen die we zeggen). Dat is overigens ook de positie van de late Kuhn: wat we kunnen zeggen is taalafhankelijk, maar niet de waarheid van wat we in die taal zeggen (paradigma's verschillen in de taal die ze gebruiken, hun 'taxonomisch lexicon').

Het maakt dus veel uit of je een representationalist bent ten aanzien van de woorden die we gebruiken of ten aanzien van de beschrijvende en verklarende uitspraken die we doen. Gegeven jouw metafysisch realisme: wat vind je nu zo aantrekkelijk aan het constructivisme? Waarom leg je niet uit dat ze zich zowel ten aanzien van begrippen als ten aanzien van uitspraken vergissen? En als ze zich daarin vergissen, wat blijft er dan nog over van het constructivisme (behalve de mantra dat de sociale werkelijkheid (inclusief de wetenschap) een sociaal product is)?

2. Organisatie- en veranderkundig Nederland en sociaal constructionisme

De algemene tendensen in de veranderingen in wetenschap en maatschappij vinden we in Nederland terug en worden ook nog eens interessant ingekleurd. Ook hier zijn in de jaren '70 de sociale disciplines in crisis: hun status, hun 'objecten', hun theorieën, methoden en technieken, hun doelgroepen veranderen. Het proefschrift van JJJ van Dijck, *Organisatie in verandering* (Van Dijck, 1972) is 'voorbeeldig' in het vernieuwen van wetenschap tot en met de relatie met haar object en de praktijk toe (zie Smid, 2018a). Het integreert systeem- en actorgerichte theorieën uit met name psychologie en sociologie. Nieuwe concepten leggen accenten op *processen van activering en mobilisering* bij sociale verandering in organisaties. Van Dijck concludeert:

“In het huidige bestand van veranderkundige kennis, - de theorie en toepassing m.b.t. organisatieontwikkeling, planning of change, en agogische praktijk —, kan het reeds besproken onderscheid van organisatie als doel-rationeel-systeem en als menselijk-sociale zingeving teruggevonden worden. Enerzijds het manipuleren van systeem- en structuurcondities en het 'begeleiden' van menselijk-sociale aanpassingsprocessen, anderzijds het vormen, informeren, inspireren en doen *participeren* van personen en groepen opdat zij, - *geactiveerd en gemobiliseerd* -, *een voor hen zelf aanvaardbare structuur of sociale situatie scheppen of bewerken* (curs. HR). Ideaal-typisch vindt men de eerste optiek in de benadering van de organisatiekundige en organisatieontwikkelaar; de laatste optiek lijkt die van de (kritische) agoloog te worden. Deze twee ideaal-typen van professionele interventie in het organisatiegebeuren kunnen als volgt gecontrasteerd worden:

organisatiekundige optiek (ideaal-typisch)	agogische optiek (ideaal-typisch)
interventie beoogt: <ul style="list-style-type: none"> • het 'vereenvoudigen' van complexiteit door middel van 'complexiteit' (structurering) • een stabiliserende uitwerking • effectiviteitsverbetering in de zin van systeemfunctionering: doelbereiking, snellere besluitvorming, e.d. • verandering van organisatie als 'Arbeit', als stelsel van taken • scheppen van zekerheid en voorspelbaarheid • condities die appelleren aan (fundamentele) behoeften van mensen aan zekerheid, duidelijkheid, consistentie, integratie • toepassen van sociale technologieën 	interventie beoogt: <ul style="list-style-type: none"> • het op gang brengen van sociale processen (van zingeving) en het scheppen van complexiteit • een dynamiserende uitwerking • bevordering van psycho-sociaal welzijn van persoon en groep: activering en participatie • verandering van organisatie als 'Interaktion', als stelsel van uitwisseling, verwachtingen, normen, waarden • scheppen van onzekerheid • condities die appelleren aan (fundamentele) behoeften aan groei, expansie, zelfontplooiing • toepassen van emancipatorische of conflicttechnologieën

Denkend vanuit de rationaliteit van een elite die de organisatie als rationeel doelsysteem bestuurt en leidt, neemt de mate van beheersbaarheid van verandering af in de volgorde van structurering, vernieuwingsplanning, sociale verandering en conflictoplossing. Terwijl het interne differentiatie- en integratiepatroon een maximaal manipuleerbare variable vormt is op het gebied van conflicten in organisaties (werkelijke conflicten) slechts 'een leren leven met conflict' mogelijk. Zoals één theorie met betrekking tot organisationele veranderingsprocessen lijkt ook één veranderkunde vanwege de fundamentele spanningsrelatie van organisatie als rationeel doelsysteem en als menselijk-sociale actie vooralsnog niet formuleerbaar.“ (einde; los van bijlagen en stellingen: waaronder de geestige slotstelling xiii 'De eerste dag na een vacantie zou men eigenlijk vrij moeten hebben').

In Van Dijck kun je een onuitgesproken voorloper van sociaal constructionisme zien. Hij zoekt in de Franse (Touraine¹²), Duitse (Luhmann) en Amerikaanse (Simon) literatuur de juiste ingrediënten bij elkaar en beklemtoont daarmee het belang van zelf construerende actoren in systemen. Tien jaar later is sprake van een stroming sociaal constructionisme die Pennings (1984) typeert als één van de drie rivaliserende stromingen in de organisatietheorie in de VS. Ze verschillen van elkaar door een unieke vooronderstelling:

- Intentioneel rationalisme – doelgerichte activiteiten van individuen samen realiseren een hogere output dan ieder afzonderlijk;
- Contextueel determinisme – de organisatie omgeving heeft een alles overheersende rol;
- Sociaal constructionisme – de organisatie zoals die bestaat in de hoofden van mensen.

Pennings noemt het werk van Berger en Luckmann (1966) de eigenlijke aanleiding om de derde stroming als sociaal constructionisme te bestempelen – omdat ze een geheel andere betekenis geven aan sociale structuur: niet als ‘objectieve systemen’ van posities, rollen en hun onderlinge relaties, maar als een systeem van betekenissen die het resultaat zijn van de geordende activiteit van de menselijke geest. Uiteraard noemt Pennings bij de laatste stroming ook het in 1979 verschenen *The social psychology of organizing* van Weick. Een theorie over de wijze waarop handelende mensen sociale realiteit (zoals ‘organisaties’) door middel van enactment-selectie-retentie processen voortbrengen. In datzelfde jaar 1984 vindt op de Universiteit Twente een internationaal congres plaats over de sociale constructie van technologische systemen (Bijker et al, 1987). Met bijdragen over de toenmalige conversie van kennissociologie en technologie onderzoek in het aan belang winnende perspectief van:

‘This new type of technology study (that) can be characterized by three trends in the sort of analysis attempted. Authors have been concerned with moving away from the individual inventor (or "genius") as the central explanatory concept, from technological determinism, and from making distinctions among technical, social, economic, and political aspects of technological development. The last point has been aptly summarized by using the metaphor of the "seamless web" of society and technology¹³.

Aansluitend bij de post Kuhniaanse internationale wetenschapsontwikkelingen en het aan impact winnend ‘interpretatieve’ postmodernisme neemt Van Dongen in 1983 het scherpe onderscheid over tussen entiteits- (of structuur-) en procesdenken (Van Dongen, 1996, 50).

In de loop van de jaren ‘80 volgt de programmatische uitwerking in de sociaal-integratieve procesgerichte benadering in de ‘Rotterdamse School’ – door Van der Meer, Maas, Voogt, de Laat, Bolk, van Dijk, Vissers en later Slagmolen (2004). Aparte vermelding verdient Galjaard (1988): een nog steeds inspirerend en helder boek over de organisatie van arbeid en technologie. Zie in ditzelfde spoor bijvoorbeeld Slagmolen en Los (2009) in een casus over

---

¹² De Nijs zal in 1987 bij Van Dijck promoveren op een proefschrift over Alain Touraine. Bij dit proefschrift luidt de laatste, zijn leermeester overtreffende, stelling veelzeggend: ‘Wetenschappers doen het met conceptie’. Touraine is onder andere schatplichtig aan Bergson (De Nijs, 1987, 178), een van de grondleggers van het huidige procesdenken. Op basis van Bergson en andere ideeënstromingen, zoals structuralisme, construeert Touraine een ‘sociologie in actie’, die als zodanig alleen maar een sociaal constructionisme kán zijn.

¹³ Daarmee en met bijvoorbeeld Orlikowski (1992, ‘The Duality of Technology’) ‘begint’ een tot aan vandaag doorlopende steeds breder en dieper wordende stroom technologie onderzoek; zie het recente congres, eveneens op de Universiteit Twente, ‘Philosophy of Technology Relations’ in juli 2018 (www.ppverbeek.nl)

cultuurverrijking bij ProRail¹⁴. Als eenmaal auteurs als Weick, Gergen, Shotter, Derrida, Lyotard en Hosking zijn toegevoegd (van Dongen, 1996) worden Berger & Luckman nauwelijks nog genoemd¹⁵. [De Rotterdamse school komt nog terug bij vraag 4].

De waarheidstrechter van Kunneman (1986) geeft een goed beeld van de toenmalige discussie. De Kuhnianse wending en de keuzen tussen natuurwetenschappelijk model, dialectische traditie en het interpretatieve model (met Schütz' constructionisme, 184), worden daarin als voorbereiding van de communicatietheorie van Habermas, overzichtelijk uitgelegd. De invloed van sociaal constructionisme groeit in de jaren zeventig en tachtig zó snel dat Morgan, die organisaties 'leest' in zijn bekende *Images of Organization* (1986), het hoofdstuk over de cultuurmetafoor de titel geeft: *Creating Social Reality* (zie vooral ook de bibliografische verantwoording ervan 359-362). Wirtz doet in *Metamanagement I* (1991) een moedige poging om het terrein in kaart te brengen. In plaats van één standaard wetenschapsbeeld zijn er nu vier: empirisch-analytisch; interpretatief; kritisch-historiserend; communicatietheoretisch (Wirtz, 1991, 63).

In 1991 brengen Termeer en van Twist (bestuurskunde) sociaal constructionisme naar voren als configuratiebenadering voor besturingsbenaderingen die recht doen aan de dynamiek en complexiteit van samenlevingen.

“De kern van de configuratiebenadering is dat veranderingsprocessen worden begrepen als de resultante van een voortdurend veranderende koppeling tussen de werkelijkheidsdefinities van actoren en de sociale relaties van die actoren.”

In hun artikel importeren ze uitgebreid de auteurs uit de (dissertatiereeks van de) Rotterdamse School in de wetenschapstaal van de bestuurskunde. De dynamiek in het bestuursdomein wordt geschetst als een verandering van monocentrische (overheids)sturing naar polycentrische besturing in een beleidsarena. Activerende concepten als netwerken, facilitators en traject management komen op.

In veel van deze nieuwe sturingsconcepten ligt het aangrijpingspunt voor sturing in de relaties tussen actoren (selectief activeren, sturing als structurering) of in de werkelijkheidsdefinities van die actoren (sturing als gezamenlijke beeldvorming, sturen als het bevorderen van tweede-orde leerprocessen).

Ook in de configuratiebenadering in dit artikel staan relaties en werkelijkheidsdefinities op de voorgrond en het begrip 'sociaal-cognitieve configuratie' staat centraal.

Met dat begrip wordt de voortdurende koppeling van relaties tussen actoren en de werkelijkheidsdefinities van die actoren uitgedrukt. Deze koppeling is het uitgangspunt voor analyse, diagnose en interventie.

Door die voortdurende koppeling komt het accent in deze benadering te liggen op het proces van inhoudsontwikkeling (en niet op het doen van aanbevelingen wat in een beleidsarena zou kunnen betekenen je identificeren met belangen van bepaalde groepen). Dit wetenschappelijke standpunt heeft praktijk nabije relevantie en blijft tegelijk opereren vanuit wetenschappelijke criteria (in het wetenschappelijk systeem dat zelf ook niet langer monocentrisch – of logisch positivistisch analyseerbaar - is). Daarvan geven Termeer en van Twist zich ook direct rekenschap in par. 2:

¹⁴ Op 20 december 2018 zie ik een spotje van ProRail waarin ze aan de deur van een jonge cliënt komen bedanken voor de boost die haar reactie (krachttermen) aan hun innovatie geeft. Is tegelijk een arbeidsmarkt campagne. Zie ook Eringa, CEO van ProRail op Sioo Next 60.

¹⁵ De Laat, 1988, bron; van Dijk, 1989, 5; Voogt, 1990: niet; van Dongen e.a., 1996, p. 21 als openingscitaat.

2. Kentheoretische aspecten

In het wetenschapsfilosofisch debat kunnen verschillende posities worden onderscheiden (Voogt 1990, p. 10-24);

1. De werkelijkheid kan worden beschouwd als een objectieve werkelijkheid die een onveranderlijke structuur heeft (dus kan worden beschreven in termen van wetmatigheden) en erop wacht om ontdekt te worden. In dat geval wordt de werkelijkheid verondersteld onafhankelijk te zijn van het subject als waarnemer en buiten een sociale context te 'bestaan'.

2. De werkelijkheid kan ook worden opgevat als het resultaat van een actief proces van gericht waarnemen, van selectieve perceptie. In dat geval wordt verondersteld dat de werkelijkheid alleen bestaat voor zover deze verschijnt binnen het waarnemingsproces. De werkelijkheid is nu datgene wat men er in de waarneming van maakt, en wordt dus door het individu geconstrueerd. De waarnemer construeert het waargenomene en door waarneming kan die constructie wijzigen.

3. De werkelijkheid kan ook gezien worden als de resultante van interactie. De werkelijkheid wordt nu verondersteld gevormd te worden in sociale processen. Mensen wisselen in interactie werkelijkheden uit en trachten zo tot een gemeenschappelijke werkelijkheid te komen. Een object bestaat niet buiten een sociale context, maar wordt in processen van voortgaande interactie afgesproken tussen subjecten. Een werkelijkheid is dus een afgesproken, sociale realiteit.

De configuratiebenadering zoekt aansluiting bij deze laatste positie en radicaliseert die vervolgens. Elke werkelijkheid is voor de configuratiebenadering te herleiden tot een sociaal-interactieve situatie: sociaal en cognitief [bedoeld wordt de kennis van werkelijkheid?, HR] zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Er bestaat geen werkelijkheid in een sociaal vacuüm. Geen enkel feit bestaat zonder een sociale context. Werkelijkheden worden bovendien niet alleen geconstrueerd, maar ook voortdurend gereconstrueerd en veranderd (Voogt 1990, p. 24). Er is [geen – neem ik aan, HR] sprake van een te objectiveren werkelijkheid, maar van een ontvouwen van sociale werkelijkheden die in sociale interactie voortdurend onderhandelbaar blijven. Dat ontvouwen is een continu proces, dat niet te omcirkelen is (Maas 1988, p. 106). Een inhoudelijke precodering van 'de' werkelijkheid is volgens de configuratiebenadering onmogelijk. In veel gangbaar onderzoek staat de vraag naar 'wat 'de' werkelijkheid is' centraal. Veel wetenschappelijke inspanningen zijn er dan ook op gericht 'de' werkelijkheid te omcirkelen om die vervolgens te kunnen verklaren. De vraag 'hoe 'de' werkelijkheid is geconstrueerd' fungeert daarbij als onproblematisch uitgangspunt (Maas 1989, p. 2138, p. 50). Gaat men er evenwel vanuit dat 'de' werkelijkheid het resultaat is van een proces van doorgaande interactie dan kan het antwoord op de vraag naar het 'wat' niet los worden gezien van de vraag naar het 'hoe'. Immers, als 'de' werkelijkheid wordt opgevat als een (sociale) afgesproken werkelijkheid dan is allereerst aandacht vereist voor het proces van voortdurende constructie en reconstructie van 'de' werkelijkheid. Pas daarna komt de vraag naar 'wat 'de' werkelijkheid is' aan de orde.

Die benadering is sindsdien niet meer weg te denken bij complexe besturingsvraagstukken en wordt misschien tegenwoordig zelfs als vanzelfsprekend gezien. Soortgelijke sociaal constructionistische ontwikkelingen speelden elders (of hadden daar kunnen spelen¹⁶).

---

¹⁶ Bij de start van de Nijmeegse sociale bedrijfskunde in 1990 was de Rotterdamse School benadering goed bekend en werd door bedrijfssociologen ook samengewerkt met mensen op het terrein van organisatie en ICT (Van der Meer, Slagmolen, Galjaard). Maar het wetenschappelijke programma werd gericht naar de moderne sociotechniek (De Sitter), de cybernetica en systeemtheorie. Alleen Vissers (1994) was als Nijmeegs socioloog binnen de benadering van de Rotterdamse School actief. Of: als voor de configuratiebenadering was gekozen had het in de Nijmeegse sociale bedrijfskunde ook anders kunnen lopen. Maar sociotechniek sloot beter aan bij

9-11-2018

Tussen vraag 2 en 3, na een week of twee aan dit bibliografisch overzicht te werken, krijg ik het volgende zelfinzicht. Van jongs af aan heb ik een organiserende instelling. Zo begon ik in 1966 ook vanzelfsprekend in mijn eerste baan: wat ik niet goed vond lopen tussen inkoop, verkoop, magazijn en levering aan de klant, reorganiseerde ik. Zonder te vragen of dat wel mocht. Toen ik later bedrijfs sociologie ging studeren kwam daar kennis over het organiseren bij. Die gebruikte ik in het werken en organiseren dat ondertussen gewoon doorging. Uiteraard in de context van de toenmalige economische, sociale en politieke verhoudingen en mogelijkheden (zoals ontwikkeling ICT). Organiseren steeds opgevat als een (condities scheppen voor) samenwerken op basis van verschillende capaciteiten van individuen in groepen aan het leveren van producten of diensten aan klanten.

Maar ik had ook behoefte aan reflectie op de gebruikte wetenschappelijke kennis. Alweer binnen wat daarvoor gebruikelijk was in de uiteenlopende takken van filosofie (met name moderne filosofie; sociale en politieke filosofie; wetenschapstheorie; cultuurfilosofie; wijsgerige antropologie). Zo schoolde ik mij verder in het dialectische en fenomenologisch-hermeneutisch (subject-object) denken, dat zelf kritiek op wetenschappelijke waarheidsaanspraken leverde en werd bekritiseerd vanuit andere dan op vormen van geest of bewustzijn gebaseerde benaderingen (macht; lichaam; discours, vertoog; differentie, het andere). Binnen dat toenmalige krachtenveld van filosofie en (sociale) wetenschappen viel voor mij nog genoeg te ontdekken en te gebruiken bij het reflecteren in en op het organiseren, terwijl ik dat onderzocht en in praktijk bracht.

Later, samen met veranderkundigen organiserend en adviserend verder werkend, werd me het verschil tussen mijn eigen denkkader en dat van veranderkundigen duidelijk. Die gebruikten een heel andere taal over organiseren, al waren er raakvlakken. In *Wat ik niet begrijp* (augustus 2018) heb ik mijn standpunt in theorie en praktijk expliciet gemaakt en nu verdiep ik me verder in het constructivisme en sociaal constructionisme.

Mijn hypothese is dat met de voortgaande functionele differentiatie in sectoren en daarin plaatsvindende kennisintensivering, constructivisme en sociaal constructionisme de natuurlijke begeleiders zijn van practitioners (professionals met wetenschappelijke opleidingen) die in steeds complexere (kennis)praktijken opereren. Vooral in (professionele) bureaucratieën ervaren zij die praktijken als veranderbare constructen, afhankelijk van de erin gebruikte soorten kennis, regels en protocollen, routines etc. Veranderkundigen, vaak met een psychologische achtergrond, denken er net zo over. Zij bedenken en gebruiken (op spelprincipes gebaseerde) werkvormen waarmee actoren in de praktijk zelf inzicht ontwikkelen (vormen van ervaringsgericht leren) over hun eigen functioneren, over hun werkelijkheidsdefinities en gedragspatronen. Leren (spelen) en organiseren worden haast synoniem.

Nu ik daar verder over nadenk is dat niet zoveel anders dan wat je ermee kunt (leren) binnen het subject-object denken. Interventies vanuit constructivistische en sociaal constructionistische uitgangspunten leiden tot een vorm van (zelf)inzicht bij de actoren over hun constructies in onderlinge relaties en sociale processen. De constructies borgen een zekere waarheid, een 'zo is het' status, realiteitswaarde. Verschillen zitten er alleen in de gevolgde wegen en uitgangspunten (metafysisch, ontologisch, context) van kennis over 'de realiteit'. Daarmee geef ik deels antwoord op de vraag hoe dicht ik zelf bij constructivisme en sociaal constructionisme sta.

---

de reeds aanwezige industriesociologische en arbeidsprocesbenaderingskennis over en ervaring met organisatie-, technologie- en arbeidsvraagstukken. Anno 2019 is die bedrijfskunde in onderzoek en onderwijs veel procesgerichter geworden overigens. Dat kan dus ook.

3. Wat is er zo bijzonder aan Berger & Luckmann (1966)?

Een toevallige ontdekking

Als ik na bladeren in en bestuderen van Berger & Luckmann zo ver ben om deze 3^e vraag te gaan beantwoorden, kom ik Vivian Burr, *Social Constructionism* tegen die in 1995 (2nd edition, 2003) al een soortgelijke weg aflegt als ik bij vraag 1 heb gevolgd. Na een met mijn eigen overzicht vergelijkbare, maar uitgebreidere behandeling van assumpties (uit Gergen, 1985, 'The social constructionist movement in modern psychology'; anti essentialisme, anti realisme, taal en processen, kennis en sociale interactie) en oorsprongen van sociaal constructionisme in psychologie en sociale psychologie, komt al vroeg Burrs behandeling van Berger & Luckmann (12). Daaruit haalt ze met name de processen van externalisering (symbolen, taal), objectivering en internalisering. Potentieel deelbare manieren van denken over de wereld ('kennis') worden geëxternaliseerd wanneer ze de vorm aannemen van sociale praktijken en artefacten. Deze worden vervolgens door een sociale groep als 'objecten' gezien (objectivering) en verkrijgen een soort status als 'conditie'. Dan worden ze onderdeel van het denken van individuele leden van een sociale groep (internalisering) en van nieuwe leden die onder die 'condities' geboren worden.

Werelden worden sociaal geconstrueerd door en in praktijken van mensen maar tegelijkertijd worden ze door hen ervaren alsof de aard van hun wereld vooraf gegeven is en vast staat. Burr waardeert die drie genoemde processen van Berger & Luckmann omdat, zoals ze in een laatste kritisch hoofdstuk zegt, ze precies de in veel micro en macro sociaal constructionistische (sociale) psychologie ontbrekende schakel zijn tussen individu en maatschappij (tussen zelf en ander) (2003, 185). Burr eindigt het boek met de constatering dat sociaal constructionisme (in psychologie en sociale psychologie) in een proces van flux zit wat betreft begripsvorming, onderzoek etc. (zie vraag 4). Zelf is ze eerder een macro sociaal constructionist ('the constructive force of culturally available discourses' plus positionering; Foucault en heel veel Gergen, Harré en Shotter, maar helemaal geen Weick). Micro constructionisten houden zich bezig met constructies van 'accounts and personal identities within interpersonal interactions' (zie Burr, 2003, 201 e.v.).

Een kleine zijspiong: In het constructivisme en sociaal constructionisme in psychologie en sociale psychologie zit vanaf het begin een terecht bezwaar tegen het empiricisme resp. tegen de overmaat aan 'positieve' of behavioristische theorieën (zie de Laat, 1988, h 1-5) en testen (diagnostiek) van persoonlijkheidsstructuren (stimulus-response; functieleer, biologie, neurologie etc.). Dus aversie tegen 'structuren' (van de persoonlijkheid) en daarom een uitwijken naar tekst en taal van iemand over het (onderdrukte) zelf in relaties met anderen onder specifieke condities in familie, groep, organisatie etc. (vertoog; narratief; therapie, opstelling en interventie in kennis, communicatie- en gedragspatronen). In 1966 bieden Berger & Luckmann aan psychologen een ander ontologisch startpunt aan én een psychologisch bruikbaar alternatief voor het concept persoonlijkheid. Burr laat zien dat daarop voortbouwen in de micro en in de macro richting van de psychologie heel veel oplevert.

Ik vermoed dat mét de aversie tegen de structuur van de persoonlijkheid in de psychologie tevens en onbedoeld het organisatiesociologische, organisatiekundige structuurbegrip (i.c. organisatorische regelmechanismen) naar de achtergrond verschuift van de sociaal constructionistische benadering, van modellen en begrippen. Daarbij verdwijnt ook het aan Berger & Luckmann toegekende belang steeds verder uit beeld. Bijvoorbeeld in *Social Constructionism* van Lock en Strong (2010) zijn Berger & Luckmann nog slechts bijzaak: een erkenning aan het begin (29) en een aangehaald citaat op het eind (343).

Burrs constatering dat er een schakel ontbreekt in macro constructionistische benaderingen van individuen en groepen die samen hun sociale realiteit (re)construeren is een serieus vraagstuk. Dat kan duiden op een nieuwe behoefte aan een niet in behavioristisch of cognitief psychologische zin te gebruiken, meer op sociale kwaliteit gericht, structuurbegrip¹⁷.

Berger & Luckmann in hoofdlijnen

Tijd om naar Berger & Luckman zelf te gaan. Zij publiceren hun boek in 1966 in een tijd van algehele crisis in de wetenschappen en filosofie, maar hun werk levert geen filosofie (o.c., 33). Verwijzingen naar wetenschapsfilosofische debatten in die tijd ontbreken ook. Met een door henzelf gememoreerde reden: ze doen aan empirische sociologie en daar horen epistemologische kwesties niet in thuis (o.c., 27). Ze staan in de geesteswetenschappelijke traditie van Schütz, Weber, Scheler en Mannheim (Wissenssoziologie). Aangevuld met wijsgerige (Plessner, Gehlen) en culturele antropologie, met Mead en het symbolisch interactionisme (internalisering), met sociale psychologie en pedagogiek. Daarmee kunnen ze het object van de kennissociologie, de sociale constructie van de realiteit, onderzoeken. Marx en Hegel zijn niet ver weg, want de sociale constructie van werkelijkheid vloeit voort uit dialectische processen tussen symbolische universa en dagelijkse betekenisvolle interacties van mensen in materiële omgevingen en instituties. Kennissociologie legt zich toe op het op empirisch wetenschappelijke wijze bestuderen van de sociale constructie van realiteit. Hoe mensen in en door hun interacties in instituties (objectieve realiteit) betekenis maken in hun alledaagse leefwerelden (subjectieve realiteit, zelf) is het nieuwe beginpunt van constructivisme en sociaal constructionisme (zie Pennings). Wetenschappelijke disciplines die destijds op zoek waren naar een bij hun eigen onderwerp horende filosofie (ontologie en epistemologie) en methode (zoals de psychologie) vonden een alternatieve richting in dit boek. Nogmaals: Berger & Luckmann beseften dat ze als sociologische onderzoekers van kennis (constructie van de werkelijkheid) in maatschappijen in een andere dan de klassieke natuurwetenschappelijke verhouding stonden ten opzichte van hun 'object': mensen en hun bewustzijn (kennis) in hun dagelijkse interacties. Ze probeerden daar filosofisch en methodologisch enkel consequent in te zijn.

Kennissociologie houdt zich volgens Berger & Luckmann bezig met de enorme empirische variëteit en verdeling van 'kennis' in maatschappijen en met de processen waardoor *elke* 'body of knowledge' zich sociaal (in interacties) als 'realiteit' vestigt (1966, 15). De aard van die kennis kan veelsoortig zijn. Of die kennis wetenschappelijk geldig of ongeldig wordt geacht is alleen voor bepaalde maatschappijen of culturen een relevant kenmerk. Voor andere helemaal niet, want kennis kan op veel manieren worden gelegitimeerd, zoals in mythologieën. Soms lijkt het alsof de kapitaalanalyse van Marx het model vormt voor de analyse van de distributie van allerlei soorten kennis over de leden van een maatschappij, maar dat terzijde. Alle menselijke kennis komt voort uit, wordt gereproduceerd en doorgegeven in sociale situaties die daarmee voor de interacterende individuen in die situatie werkelijkheid (sociaal geconstrueerd) worden. Opmerkelijk is dat Berger & Luckmann op grond van zowel Durkheim (beschouw sociale feiten als dingen) en Weber (het

---

¹⁷ De kans daarop is niet groot, zolang je bijvoorbeeld Bauman volgt. Volgens deze heeft het structuurbegrip in epistemologisch opzicht de betekenis van voorspelbaarheid en maakbaarheid als criterium voor kennisontwikkeling; in ontologisch opzicht betekent structuur de ordening van het kenbare als *relative repetitiousness, monotony of events* (Slagmolen, 2004, 55). Beide voorstellingen van structuur passen bij de constructivistische afkeer in de psychologie voor dat begrip (zie Burr).

subjectieve betekenisvolle karakter van handelen) de vraag stellen ‘hoe komt het dat subjectieve betekenissen objectieve feiten *worden*’? (o.c., 30). Het constructieproces van sociale werkelijkheid beschouwen zij dus nog als een duale aangelegenheid van empirisch waar te nemen sociale feiten als ‘dingen’ en subjectieve betekenissen *samen*. Zij waarschuwen wat betreft het gevaar van reïficatie dus niet voor het ding karakter van sociale feiten als zodanig, maar voor een doorgesloten vorm ervan, waarin wordt vergeten dat die objectieve sociale feiten ooit door mensen zijn voortgebracht¹⁸.

Deze vernieuwde kennissociologie voegt zo een perspectief toe over wat tot dan toe als werkelijkheid en kennis van die werkelijkheid wordt gezien. Het boek bestaat uit drie delen, met een Inleiding en een Conclusie:

- I. The foundations of knowledge in everyday life (realiteit, sociale interactie, taal en kennis)
- II. Society as objective reality (institutionalisering en legitimatie)
- III. Society as subjective reality (socialisatie en identiteit)

De veronderstelde relatie tussen kennis en gedrag van mensen in sociale situaties wordt in deel I verder onderbouwd. Dat gebeurt in drie veelzeggende stapjes: de realiteit van het alledaagse leven; sociale interactie in het dagelijks leven; taal en kennis in het alledaagse leven.

In deel II wordt de macro-wetenschappelijke analyse van de maatschappij als een objectief gegeven en in deel III de micro-wetenschappelijke analyse van de maatschappij als subjectieve realiteit in hun dialectische betrokkenheid belicht. Geesteswetenschappelijke kennissociologie beweegt zich vanuit antropologisch gezichtspunt over dan nog niet zo heel streng gescheiden grenzen van allerlei wetenschappen en filosofische stromingen heen. Zolang die iets te melden hebben over de betekenis makende mens die met kennis in alledaagse situaties (sociale structuren, instituties) realiteit construeert. Het is eerder een interdiscipline dan een discipline wat je hier aan een ‘soort’ (proto-?) theorievorming ziet doen die – omdat het empirische object kennis/construct in een enorme variëteit van verschijningsvormen voorkomt – zich voegt naar de verschijnselen om die zo te begrijpen. Voor zover ik weet heeft nog niemand alle door Berger & Luckmann in de loop van hun kennissociologische studie gebruikte concepten in een logisch opgebouwd conceptueel kader bij elkaar kunnen zetten en dat zodoende als gereedschap bruikbaar gemaakt voor andere wetenschappers en professionals in praktijken¹⁹.

Termen als systeem of configuratie zijn niet meer of nog niet relevant. Het subject-objectschema werkt nog voldoende voor wat zij beogen. Op beschrijvende wijze gebruiken Berger & Luckmann geschikt geachte termen en studies van anderen (van de fenomenoloog Schütz en andere klassieke Europese filosofen, antropologen, psychologen en sociologen) om te laten zien dat:

- Mensen als biologisch zintuiglijke wezens realiteit construerende subjecten zijn die
- in en door middel van door symbolen (taal als eerste) geordende betekenisuniversa,
- in hun dagelijkse lichamelijke-intentionele (bewustzijn, kennisconstructie) interacties

¹⁸ Mogelijk verklaart dit mede waarom later, als alle ‘ding’ denken in de ban wordt gedaan, Berger & Luckmann minder belangrijk worden gevonden. Gezien de huidige objectieve gedaante van relationele technologie waarin sociale formaties zich ontwikkelen, moeten we wellicht weer terug naar deze oorspronkelijke duale opvatting over sociaal feit en betekenis.

¹⁹ Samenvattingen in Zijdeveld, 1974, 79-85 en Bhaskar, 1979, 40-42 (als model III van relaties individu-maatschappij – dat tevens bekritiseerd wordt)

- binnen maatschappelijk geobjectiveerde en gelegitimeerde instituties waarvan zij de (kennis)regels geïnternaliseerd hebben (via socialisatie)
- zowel de sociale situaties (praktijken en betekenissen, werelden) als zichzelf (identiteit) en de relaties met de ander (re) produceren (internalisering).

'Man is biologically predestined to construct and to inhabit a world with others. This world becomes for him the dominant and definite reality. Its limits are set by nature, but, once constructed, this world acts back upon nature. In the dialectic between nature and the socially constructed world the human organism is itself transformed. In this same dialectic man produces reality and thereby produces himself'. (204)

De voortgebrachte culturele constructen worden sociaal gestabiliseerd door institutionele structuren. Het dynamische proces van realiteitsconstructie is geen individuele maar een collectieve zaak: constructen worden intersubjectief met elkaar gedeeld en 'enacted' (Eberle, 1993).

Waardering

The social construction of reality leest vooral als een gelukke, met van andere (voornamelijk Europese) denkers overgeschreven inzichten, begrippen en sociale feiten opgebouwde, nieuwe compositie rond een uitgebreider empirisch object voor de kennissociologie. Daarbij worden ook de 'stocks of knowledge' in verschillende wetenschapsgebieden over constructie van werkelijkheid als sociaal verschijnsel herordend. In het boek kom je wel veel historische ooit bestudeerde interacterende mensen, volken, praktijken, symbolen en universa tegen, maar minder door hen zelf onderzochte denkende en handelende mensen in concrete praktijken in hun eigen tijd. Al zijn de voorbeelden ontleend aan allerlei bronnen wel leuk en ook in de kritische geest van die tijd (godsdiens, seksualiteit, van de ME tot Azië). De auteurs schuwen ook gedurfde realiteitsomkeringen niet zoals bij de bespreking van therapie als een voorbeeld van een conceptuele machinerie:

'For example, in a collectivity that has institutionalized military homosexuality the stubbornly heterosexual individual is a sure candidate for therapy' (1966, 131).

Dat is een voorbeeld om te laten zien hoe de structuur van een institutie in een dialectische uitwisseling staat met de betekenis die subjecten aan hun identiteit kunnen geven en daarbij corrigerend is ten aanzien van zich deviant gedragende individuen. Alleen omwille van dit soort voorbeelden is dit boek boeiend om te lezen, overigens. De auteurs veranderden het perspectief op kennisvormen (anders dan wetenschappelijke) voor het sociale verkeer. Als je het boek nu leest kun je inderdaad je afvragen wat er van die in het boek opgeslagen kennis over de sociale constructie van realiteit en de rol van kennis daarin nu nog steeds bruikbaar is in praktijken van organiseren en veranderen. Eberle (1993) heeft 25 jaar later een soort balans opgemaakt van de impact van het boek. Hij onderscheidt dit constructionisme van Watzlawicks subjectieve constructivisme:

'it leaves out just what *Social Construction* is all about: reality construction in interaction and conversation, by means of socialized internal objectivations and typifications, stabilized by routines, institutionalizations and legitimations'.

Daarmee vergeleken is het subjectieve constructivisme van Watzlawick volgens Eberle ahistorisch, asociaal en blind voor instituties.

The social construction of reality heeft veel betekend voor respectievelijk sociologie (de fenomenologie van Schütz populair maken – de umlaut op de u van Schütz verdwijnt in de

Engelstalige wereld) en psychologie (een *sociologische* psychologie; zie bovengenoemde therapie voorbeeld en opvoedkundige en psychologische theorieën over identiteitsconstructie, Berger & Luckmann, 1966, 194 e.v.). Het al genoemde *Sociale orde, regels en de sociologie* van de Vries (1977, 47-54) stelt terecht vast dat Berger & Luckmann origineel werk hebben geleverd maar dat hun ideeën in theoretisch opzicht te kort schieten. Nu was toch al vastgesteld dat ondanks de verbinding van Berger & Luckmann aan het begin van het sociaal constructionisme in ieder geval in de Nederlandse constructionistische variant hun rol en betekenis al vrij snel uit het zicht verdween toen in de psychologie auteurs als Weick, Checkland (zie Voogt, 1990, h. 3), Shotter, Gergen aan invloed wonnen. Overigens is voor Weicks Organisational sense-making concept Berger & Luckmanns boek één van de 55 bronnen (Weick, 1995, 66-69), naast o.a. Thomas, Mead, Boulding, March & Simon, Schütz.

Intermezzo over de sociale constructie van de Brexit

Luisterend naar actuele debatten in de Tweede Kamer (over belastingwetgeving) of het Lagerhuis (de concept Brexit deal) op 14 en 15 november 2018 zie je het sociaal construeren van de werkelijkheid in de praktijk gebeuren. De SP vraagt de staatssecretaris van Financiën of hij het rechtvaardig vindt dat in de belastingwetgeving wel voor de hogere inkomensgroepen een gunstig voor hen uitpakkende wijziging is vastgelegd, maar dat voor de laagste inkomensgroepen niet het geval is, maar buiten dat stelsel compensatie van de duurder wordende levens (btw, energie, zorg, inflatie etc.) wordt gegeven in toeslagen. Dit of een volgend kabinet kan die Toeslagen gemakkelijk weer afpakken, het is immers geen in een wet vast gelegd recht. De staatssecretaris ontwijkt de vraag keer op keer door te zeggen dat hij het fijn vindt dat het kabinet dat heeft kunnen regelen voor de zwakkere inkomensgroepen en laat daarmee zien dat hij niet van plan is het politiek uit onderhandelde sociale construct in gevaar te brengen. De nieuwe (belasting)wetgeving blijft zo een belangrijke structurele factor in de ongelijkheid bevorderende verdeling van het nationale inkomen.

In het Brexit debat dat ik nu online volg lopen de gemoederen zo hoog op dat de speaker steeds moet wijzen op de 'courtesy and respect' die ieder van de sprekers voor of tegen de concept deal verdient (maar niet krijgt, ondanks het aanspreken als 'right honourable friend'). De uitgewisselde argumenten zijn voor iedereen al een routine, ze weten al wat de ander gaat zeggen en ze weten ook in welke hiërarchische volgorde van aanzien en positie in het Lagerhuis. Bovendien hebben de Lagerhuisleden overwegend op dezelfde scholen gezeten en zich in dezelfde debattechnieken geschoold. Maar ze spreken wel (kiesstelsel) allemaal voor verschillende 'constituents' in delen van de UK die allemaal verschillende welvaarts- en armoede kenmerken hebben. Hoe kom je in zo'n debat tot het doel: het komen tot een 'meaningful vote' in de beslissing over het Brexit voorstel?

De tegenstand vanuit oppositie en vanuit de eigen partij is 'ferocious' op basis van allerlei argumenten uit de politieke programma's van de partijen zelf. Welke garantie is er dat de flow die het EU lidmaatschap in de UK betekent (one market, customs union) voor consumenten, kapitaal en business (denk aan de over een aantal Europese landen heen 'cross integrated' bedrijven), werkgelegenheid etc. na de Brexit deal blijft bestaan?

Zijn de rechten van werknemers en van UK-inwoners volledig gegarandeerd? Is er nog hoop voor een veilige UK (ook qua criminaliteitsbestrijding). Is er een toekomst voor de jongere generaties? Kortom: 'national interest'. De media hebben het al over de Bre**it deal. 'We are making no plans for the no Brexit' is de laatste defensieve lijn van de PM. Die wel van iedereen de erkenning krijgt een onmogelijk probleem te moeten oplossen en een erkende 'civil servant' is. Maar we bereiden ons er wel op voor als er geen overeenstemming komt.

De keuze voor of tegen de deal (558 pagina's, gisteravond doorgegeven) wordt op de spits gedreven en de PM wist dat ook, toen haar eigen regering met de ontwerp deal akkoord ging, maar de verantwoordelijke minister zag vertrekken. De onderhandelingen gaan intern en extern gewoon door, dat is duidelijk. Moeten de onderhandelaars terug naar de onderhandelingstafel enkel voor de voortzetting van deze 'game' ('withdrawal agreement', 'deliver on the vote of the British people', 'meeting legal obligations') of gaan ze nog verder terug naar de regels zelf ('play', 'take it back to the people') om tussen EU en UK tot een compromis (ter voorkoming van een 'catastrophic mistake in decision', 'Hotel California deal') te komen?

Want aan geen van de kanten kunnen gemaakte beloften (referendum; Europese markt) waar gemaakt worden. Er worden woorden gebruikt als een 'testament' voor een relatie die de UK zo veel gebracht heeft en een overeenkomst die de ongehoorde juridische controle over de UK toont door de EU (het ergste is het afstaan van de 'sovereignty', het belangrijkste is een wereldspeler van formaat te blijven in alle opzichten, ook met de EU). We vertrekken 29 maart 2019, zegt de PM. Maar 63% van het volk blijkt tegen deze deal en wil niks liever dan in de EU blijven.

De realiteit van voor- en tegenstanders in het Lagerhuis is, deze deal heeft voornamelijk geen schijn van kans....naarmate het debat voortduurt loopt het Lagerhuis van overvol ook naar steeds leger. Onverstord gaat de PM door met steeds kortere antwoorden geven totdat iedereen zijn of haar zegje heeft kunnen doen. Oftewel: er is een voor iedereen duidelijke onderliggende realiteit in dit proces van interactie over dit de UK verdelende politieke besluit (waar ultra rechts garen bij zal spinnen).

26 maart 2019 Dat was november 2018. Nog steeds is er geen akkoord, ondanks wijzigingen en herhaaldelijke stemmingen met hetzelfde pandemonium. Nu lijkt Mays aftreden voorwaarde voor een akkoord.

4. Zijn de uitgangspunten van constructivisme en sociaal constructionisme in flux?

Van 'de organisatie van de productie' naar 'de productie van de organisatie'

Het is een stuk eenvoudiger om constructivisme en sociaal constructionisme te ordenen en te interpreteren aan de hand van teksten in de tijd, dan in praktijk te brengen zoals Moerkerken in *Hoe ik verander* (2015). In dat besef zet ik deze bibliografische notitie voort met mijn herlezing van *Een kwestie van verschil* (van Dongen, de Laat en Maas 1996). Eerder is al vermeld dat daarin Berger & Luckmann nog slechts een citaat (o.c., 21) waard zijn.

De lijn van constructionisme, ontwikkeld door deze psychologen uit de aanvankelijk Delftse en later Rotterdamse bedrijfskunde, is bekend geworden als Rotterdamse School. In de jaren negentig van de vorige eeuw wint deze op proces en sociale integratie gerichte stroming, o.a. onder het Sioo rectoraat van Dongen (en In 't Veld) via academische opleidingen en professionaliseringsprogramma's, behoorlijke invloed en werking onder organisatie- en veranderkundigen. Het eerder bij vraag 2 behandelde artikel van Termeer & van Twist (1991) laat zien hoe die draad ook op andere terreinen, als bestuurskunde, wordt afgerold.

Dit constructionistische begrippenkader en de methodologie van de Rotterdamse School zit als repertoire en instrumentarium bij veel organisatie- en veranderkundigen (ook in het openbaar bestuur) in de tas: vanaf proces en meervoudig kijken, tot sociaal cognitieve configuraties en 'play' en 'game'. Qua gebruik dat ervan wordt gemaakt beleeft deze benadering afwisselend hoog en laag conjunctuur tijden, want het vak van organiseren en veranderen is net zo trendgevoelig als vraag naar en aanbod van (methodisch) organiseren en veranderen. Als het in de ene sector plaats maakt voor een nieuwe mode, komt het elders juist op. Ook vinden er allerlei vermengingen plaats. Een sociaal constructionist heeft daar geen moeite mee. Het klopt met hoe er wordt aangekeken tegen de mensen die - in sociale processen - werelden en werkelijkheden (sociaal cognitieve configuraties) construeren. Die ook allemaal anders kunnen zijn, zou Luhmann zeggen.

Leg je de benadering van van Dongen c.s. naast die we eerder bij Burr zagen, dan is een belangrijk onderscheid tussen beide dat het constructionisme van Burr helemaal niet op Weick doorgaat en de Rotterdamse School juist wel. Zelfs Weick amendeert. Zoals de Rotterdamse School ook de communicatietheorie van Watzlawick (Eberle: subjectief constructivisme) importeert. Een overeenkomst met Burr (2003, 10) is het aan postmodernisme toegekende belang. Bij van Dongen c.s. wordt van Gergen de fasering romantiek; modernisme; postmodernisme overgenomen (van Dongen, 1996, 27-31) en worden postmodernisme en sociaal constructionisme zelfs synoniemen, om daarmee aan te geven 'dat we hier te maken hebben met de vormgeving aan een eigen paradigmatische opvatting'.

Hoe ziet deze eigen paradigmatische opvatting van de Rotterdamse School er verder uit? Kern is het zoekproces naar regels en orde, tot en met het onderhandelingsproces over (spel)regels en ordening in organisaties als sociale constructen.

Eigenlijk zou je met geïnteresseerden samen een nauwkeurige en daarom langzame (zie p. 36, 'différance' als vertraging van het lezen) lezing moeten maken van *Een kwestie van verschil* vanaf pagina 5 tot pagina 109 (het eerste deel). Als je er voor zorgt dat er veel verschil qua kennis en ervaring in het leesgroepje zit, denk ik dat deze tekst heel veel inzicht opbrengt. Of je dat in minder dan een dag voor elkaar krijgt? waarschijnlijk niet.

Als ik mag kiezen, leg ik het accent op p. 38 en 39 (mogelijkheid en waarschijnlijkheid – zie ook van Oss en van 't Hek) en p. 54 en 55: zowel de organisatie als de theorie over de organisatie verschijnen als constructieprocessen.

Terzijde: de tussenliggende pagina's 40-47 over 'Het produceren van verschil' mag iemand mij een keer uitleggen. Ik snap niet wat daar gebeurt. Uiteraard is juist die tekst daarom het meest interessant: ik kan er iets van leren, wat de constructen die ik kennelijk tot nog toe in mijn hoofd heb me belemmeren om ervan te leren. En dat heeft vast iets te maken met het onderscheid tussen identiteits- en differentiedenken.

Ik laat dat even liggen en sluit aan bij het gemaakte punt dat zowel de organisatie als de theorie over de organisatie als constructieprocessen worden beschouwd. Geheel consequent wordt ook de objectivistische organisatiebenadering (zeg maar positie 1 bij Termeer en van Twist) binnen dit constructionisme aanvaardbaar: echter niet meer als de enige 'game in town'. Ons wordt aangeraden procesmatig te reconstrueren van welke ontologische werkelijkheidsdefinities partijen in organisaties gebruik maken om organisaties te construeren. Of om te leren conflicten te hanteren in organiseerprocessen.

Maar kan dat voornemen om alle werkelijkheidsdefinities aan het woord te laten wel worden waargemaakt, wanneer zo'n scherp onderscheid wordt gemaakt tussen entiteits- en procesbenadering? Wordt in het verlengde daarvan 'objectieve' entiteitsbenaderingen niet ontzegd om haar werkelijkheidsconstructie aan een beschrijfbaar feitelijkheid te kunnen toetsen (25)? Ja zelfs verderop in de methode (van Dijk, 1989) er tegen de reïficatie, tegen het irreflexief aanvaarden van een definitie (61), tegen bijvoorbeeld de opvatting van de organisatie als een ding-achtig geheel, wordt gewaarschuwd (Van Dongen, o.c., 60, 61)?

Dan gaat er in het principe van het op basis van kennis *construeren* van werkelijkheden iets mis, lijkt me en moeten we onderzoeken welke invloed dat heeft op het diagnosticeren en inrichten van organiseer- en veranderprocessen. Daar hangt nog een ander punt mee samen: moet je niet eerst iets tot een object kunnen maken voordat je van constructen kunt spreken en er vanuit verschillende perspectieven en standpunten tegen aan kunt kijken respectievelijk het als een tekst (registratie en verwerking van geschreven of gesproken taal over doorgaande sociale interacties waarin constructen tot stand komen), op verschillende manieren kunt lezen?

Overigens laat Voogt (1990, 122, 123) aan de hand van een contrastering van Weick met Checklands SSM een sociaal assembleren (ordering van betrekkingen om daar mee kennis te organiseren) verschillen van een cognitief assembleren (kennis ordenen om daarmee de betrekkingen te organiseren). Daarmee blijft hij deels ook binnen een subject-object benadering redeneren. Wat mogelijk verklaart waarom later Checkland in van Dongen, (1996) helemaal niet meer voorkomt.

In de Rotterdamse School is, zoals gezegd de invloed van Weick (1979; 1995) groot op de benadering van organiseren en veranderen volgens constructivisme en sociaal constructionisme. En van Hoskings onderscheid tussen entiteit- en procesbenadering, wat zoals we eerder bij de Vries (1977) zagen, ook al door Elias in 1970 was gemaakt.

Vissers²⁰ (1994, p. 8-11) vat Hosking (1988) als volgt samen: in het entiteitsperspectief komt de organisatie als een zelfstandig naamwoord, als een statisch iets, een entiteit of 'voorwaarde' tegenover het procesperspectief te staan van organiseren als werkwoord, als

---

²⁰ Altijd leuk, stelling 10 bij dit proefschrift: 'Constructivisme is realistisch, realisme is constructief'

activiteit en proces. Ze verschillen fundamenteel op vier kenmerken: top-down/bottom up benadering; fysieke/sociale realiteit; cognitief unitarisme/pluralisme en organisatorische constraint/individuele keuze.

Aan de hand van Slagmolen (2004) kunnen we vast stellen dat er verdere ontwikkeling plaatsvindt van deze sinds de jaren '80 school makende veranderbenadering in Nederland. Dat geldt zowel voor de gebruikte concepten als voor de interventiekundige methoden en technieken. Slagmolen bouwt in *ICT en het gekluisterde denken* (2004) voort op Weick²¹ (en Sutcliffe, voor High Reliability Organizations), maar niet meer op Hosking. Bij hem krijgt het werk van Chia – relevant in de Process Organization Studies – een belangrijke plaats in de uitleg van wat inmiddels door hem het reflexieve constructivisme genoemd wordt. In het gehanteerde conceptuele kader en de gevolgde methode in het deconstrueren van ICT grammars verwerkt Slagmolen tevens de kritiek op het postmodernisme en hij werkt verder uit wat het betekent dat ethiek en moraliteit vooraf gaan aan de ontologie.

De reflexieve constructivist maakt ruimte 'voor meerdere perspectieven teneinde een continu proces van reflectie en interactie op gang te houden' en 'neemt verantwoordelijkheid voor de waardering en de sturing van redeneringen en conclusies' (59). De tegenstander is het eerste orde of naïeve constructivisme en blijft het positivisme. Reflexief constructivisme laat principieel wél ruimte voor 'positivistische' kennisclaims (in de ICT grammars), door 'stroomafwaarts' denken (Latour, Chia) als een noodzakelijke conditie te zien van 'stroomopwaarts' denken en vice versa (45). Maar verderop blijkt dat beide posities – modernisme en constructivisme, stroomafwaarts en stroomopwaarts – alleen voor de constructivist supplementair te gebruiken zijn (164). Daarvoor moet je onder meer de spagaat van kennen en niet kennen kunnen hanteren: werkelijkheden zijn onbeslisbaar (165). Dat is voor de workshop over sociaal constructionisme en niet weten interessant.

Twee belangrijke kaders uit zijn boek vatten Slagmolens positie goed samen.

	Positivisme	(Reflexief) constructivisme
ethiek	Bepaald door de ontologische positie van de waarnemer	Grondregels voor voortgaande interactie
ontologie	Naïef realisme – er is een objectieve, kenbare externe werkelijkheid	Relativisme – er zijn meerdere kenbare werkelijkheden, die onderling conflicterend kunnen zijn
epistemologie	Dualistisch en objectief – de waarnemer kan vaststellen hoe de dingen werkelijk zijn	Transactioneel en subjectief – kennis wordt in interactie gevormd en kan niet geabstraheerd worden van de context
methodologie	Experimenteel en manipulatief – verificatie of falsificatie van hypothesen	Hermeneutisch en dialectisch gericht op de deconstructie van lokale kennis

(Slagmolen 2004, 62 – boven – en 56 - onder)

Wat niet – kritiek stroomafwaarts	Wat wel – essentie van stroomopwaarts
Perfectioneren van representaties	De mogelijkheid van representatie problematiseren
Controle op reproductie	De rol van de onderzoeker betrekken
Maakbaarheid en statica van representaties	Meervoudige of pluriforme werkelijkheden

Buiten de Rotterdamse School, maar wel in bepaalde kringen van psychologen die zich bezighouden met organiseren en veranderen, zijn mensen als Gergen en Shotter ('micro sociaal constructionisten') meer prominent aanwezig.

²¹ Opvallend dat Lock & Strong in hun *Social Constructionism* (2010) Weick niet noemen.

In 1993 wordt onder meer door het echtpaar Gergen, het TAOS Institute opgericht (Creating Promising Futures Through Social Construction) met een aparte Nederlandse tak. Onder andere Hosking maakt daar deel van uit. Hosking (in: Boonstra, 2004) bouwt op zowel Gergen, Shotter als Weick voort en legt accent op narratieven. Hosking heeft veel invloed in Nederland (en daarbuiten) met deze benadering. Zie ook Smaling (2010) met een overzicht van stromingen en enkele kwaliteitsnormen bij kwalitatief constructivistisch onderzoek

Waardering

De constructivistische en sociaal constructionistische verandertaal wordt door publicerende deskundigen voortdurend verrijkt. Van Oss en van 't Heks (2014) centrale begrip is sociaal weefsel – ‘een organisatie is een concept in ons hoofd’ (83). ‘Of wat we doen klopt toetsen we niet zozeer aan de ideeën, maar vooral aan de effecten en aan de reacties uit onze omgeving. We passen ons handelen aan zodra wat we deden niet langer werkt’ (32); ‘Je bent zelf deel van het ‘ding’ dat je wilt veranderen’ (141; op basis van Hosking, 2004; Kessener en Termeer, 2006); ‘De verbinding tussen mensen en betekenissen’ (164, Homan, 2006, betekenseiland; Van Dongen, 1996 en Termeer 2001, sociaal-cognitieve configuratie); ‘Mensen leven en werken in een voor hen bekende, geconstrueerde, omgeving’ (193, 195, verandering aangrijpen op constructen). De benadering is zoals eerder gezegd ook in goede handen bij Moerkerken (2015)²². Ik kom tot een soort van conclusie.

Veranderkunde en interventiekunde bieden plek aan een deel van de psychologie buiten het behaviorisme en de cognitieve psychologie. Constructivisme – als breuk met het representatieve kennismodel - biedt nieuwe conceptuele en methodische mogelijkheden aan construerende actoren in veranderprocessen. Onder postmoderne condities wordt ‘ontwikkeling’ in het licht gezien van processen van doorgaande interactie en werkelijkheidsconstructie. Met behulp van methoden en technieken kunnen actoren in hun eigen werelden (configuraties) de constructies van zelf en ander deconstrueren en vernieuwen, om voor hen betekenisvolle werkelijkheden uit te drukken.

In de Nederlandse veranderkunde mag je al met al gerust spreken van een op constructivisme en sociaal constructionisme gebaseerd, institutioneel sterk ‘Superveranderconstruct’. Aan de hand daarvan verrijken generaties professionals inmiddels hun repertoire om reflexief constructen te leren veranderen en contextueel sensitief te zijn (zie mijn hypothese over het succes ervan op p.14).

Robuuste of anti-fragiele veranderings(re)constructie gebeurt op basis van zoveel mogelijk verschillende soorten kennis – om te kunnen spelen met meervoudige betekenissen en optionaliteit te kunnen onderzoeken. Dit Superveranderconstruct is naar haar aard conceptueel open. Elke andere, dan op constructionistische uitgangspunten terug te voeren, benadering van veranderprocessen en praktijken kan eraan worden toegevoegd. Zoals ‘tribes’ (antropologie), ‘opstellingen’ (systeemtheorie), beeldende (kunst) of narratieve benaderingen. Geldt dit ook voor Practice theory en voor Process Organization Studies? Past dat op alle huidige actuele organisatieproblemen?

Aan deze typering hou ik nog een vraag over, misschien is er al een antwoord. Bepaalt ‘the construction of self’ – als entiteit (individu), of als proces of een stroom (fluïde identiteit, de gamer²³) - hoe iemand in de wereld staat (werkelijkheid construeert) en reflecteert op de wijze waarop dat zelf en de relaties met de ander wordt vormgegeven (geconstrueerd) en op de reeds in de wereld aanwezige sociale constructen (in Gestalts, configuraties etc.)?

²² Zie *Alert organiseren 3.0* (hoofdstuk 14 van Wतिकnietbegrijp).

²³ NOS 10/12/2018 In Sydney is een 26-jarige man aangehouden omdat hij zijn partner slaat tijdens een livestream. De man speelde de populaire videogame *Fortnite* en kreeg ruzie met zijn vrouw omdat zij vroeg of hij wilde stoppen met spelen om te komen eten. Op [de video](#) is te zien dat de gamer zichzelf filmt tijdens het spel en tegen zijn vrouw schreeuwt: "Ik zei toch dat ik zo zou komen!" Vervolgens loopt hij uit beeld, maar de livestream gaat gewoon door. Daarna is een klap te horen en op de achtergrond hoor je een vrouw huilen.

5. Hoe verhouden constructivisme en kritisch realisme zich tot elkaar?

Constructivisme tussen (kritische theorie), positivisme en kritisch realisme

Tegen de tijd dat ik denk deze bibliografische notitie te kunnen gaan afsluiten herlees ik ook *Arbeid, organisatie en stress* (Christis, 1998). In hoofdstuk 7-14 wordt het hele wetenschapsfilosofische debat tussen logisch empiristen (en positivisten), constructivisten en kritisch realisten uitgelegd. Christis heeft dat nodig voor zijn kritiek op psychologisch stress onderzoek dat maar niet loskomt van het empiricisme. Voor zijn eigen versie van beter stress onderzoek vindt hij onderbouwing in het kritisch realisme. En waar dat nodig en zinvol is voor zijn argumentatie, gaat hij in op het constructivisme²⁴.

Mijn bibliografische notitie is geen wetenschapsfilosofische verhandeling van het constructivisme en sociaal constructionisme, het stuk van Christis wel. Dat kan helpen bij het beoordelen tot wat voor soort opvattingen over kennis en uitspraken over werkelijkheid dat in de veranderkunde heeft geleid. Ook in vergelijking met andere benaderingen van zijn en worden, kennen en betekenis. Academisch geschoolde veranderkundigen die met constructionistische uitgangspunten wetenschappelijk actief zijn, produceren wetenschappelijke kennis die weer benut wordt in veranderpraktijken (zie Slagmolen, 2004). Hoe groter de waarde van die kennis, hoe groter 'het nut' ervan binnen en buiten de wetenschappelijke praktijk. Als we de veranderkundige kenniswinkel verder op basis van wetenschappelijk activiteit met betere begrippen, conceptuele kaders en empirische inzichten willen blijven vullen, kan enige reflectie op de uitgangspunten geen kwaad. Hoewel dat uiteraard niet de hoofdzaak is. Dat is wat er in de praktijk gebeurt.

Voor professioneel opererende veranderkundigen is er een keuze in wetenschappelijk uitgangspunt (nodig, mogelijk). Zo is bij Christis te lezen dat de kritisch realist het met de constructivist eens is dat je eerst een gezichtspunt moet construeren voordat je dingen of fenomenen kunt categoriseren en overeenkomsten en verschillen kunt constateren. Maar daar houdt de overeenkomst op.

Na uitgebreide behandeling van Kant²⁵, het logisch empirisme/positivisme en de kritiek erop, weten we door Christis (1998, 117-210) te lezen, halverwege (151) dat op een symposium in Illinois in maart 1969 het logisch positivisme definitief ten grave gedragen is. Daarna wordt geprobeerd nieuwe wegen te vinden en in te slaan. Dus daar kwam er ook meer ruimte voor constructivisme, kunnen we zeggen.

Over constructivisme (of conceptueel realisme) wordt onder meer het volgende gezegd:

- Heeft desastreuze effecten voor disciplines als psychologie (119);
- Is een van de drie attractiepolen waartegenover men positie kan kiezen (idem);
- Is conceptueel rijk (130) en de moeite waard in verbinding met empirisch onderzoek naar oorzaken (van stress);
- Na de begrafenis van het logisch positivisme ontwikkelde Quine een benadering waaruit je kunt afleiden dat hij constructivist is, maar hij blijft zichzelf empiricist noemen (158);
- Kuhns getemperde semantische, ontologische en epistemologische idealisme en relativisme (de wereld zoals die werkelijk is speelt wel degelijk een rol, alleen weten we

²⁴ Zie op watknietbegrijp.nl ook hoofdstuk 2: Jac Christis, *Organization Theory and Philosophy*.

²⁵ 'Bezoek het huis van Kant en ga daarna je eigen weg', zei Jaspers al. Vergelijk het Kantiaanse constructivisme van Rawls (*De denkers*, 1999, 508). Op dit moment staat Schultings boek *Kants Radical Subjectivism*, (2017) in de belangstelling van filosofen – zie TvF 2018/2, 313-379

- niet hoe; en wetenschap ontwikkelt zich progressief en rationeel, maar die rationaliteit heeft niet betrekking op waarheid maar op haar probleemoplossend vermogen) vormt o.a. voor (de constructivist) Gergen en pragmatist Rorty een vertrekpunt (161);
- Hermeneuten benadrukken terecht het conceptuele karakter van de sociale wereld (162) maar komen in de problemen door te denken dat verklaren in de sociale wetenschappen onmogelijk is (ze veronderstellen onterecht dat het deductief-nomologische model van verklaren wel juist is voor de natuurwetenschappen, dus ze hebben een verkeerd beeld van verklaren);
  - Na het opgeven van het logisch empiristische onderscheid tussen analytische en empirische uitspraken is door Quine de conclusie getrokken dat alle kennis empirische kennis is waaruit vervolgens de constructivisten de conclusie trekken dat empirische uitspraken betrekking hebben op een door ons geconstrueerde wereld en niet op de wereld die onafhankelijk van onze uitspraken daarover bestaat (165).

Deze opmerkingen over het constructivisme moeten we zien tegen de achtergrond van de vraag of Wittgenstein en diens grammaticale analyse (het ontdekken van grammaticale regels voor het gebruik van begrippen) – Wittgenstein is één van de leveranciers voor het kritisch realisme - als constructivist moet worden bestempeld. Christis' antwoord daarop is ontkennend. Net als Wittgenstein gaat de constructivist uit van een harmonie tussen taal en wereld, maar constructivisten zien die wereld als een door onze taal geconstrueerde wereld en Wittgenstein niet (1998, 180-182). Wittgenstein zal zeggen dat als we taal (of bewustzijn) als iets (een derde) tussen onszelf en de werkelijkheid zetten we grammaticale/conceptuele vergissingen maken. Het enige wat we construeren zijn onze begrippen en daarmee beschrijven we de niet door ons geconstrueerde dingen.

In zijn vergelijking tussen empiricistische theorieën (*spiegels*), constructivistische theorieën (*verhalen*) en kritisch realistische theorieën (*landkaarten*) (199-210) geeft Christis (206) het volgende oordeel over het constructivisme:

‘Het constructivisme is gebaseerd op een epistemologische kritiek van het empiricisme en men zou de positie ervan kunnen omschrijven als een conceptueel realisme: wat bestaat is wat we met behulp van onze begrippen produceren. Een passief ervaringsbegrip wordt door een actief ervaringsbegrip vervangen, empirisch realisme door conceptueel realisme, correspondentietheorieën over waarheid door coherentie-, consensus- of machtstheorieën. Tussen theorieën en conceptuele kaders wordt geen systematisch onderscheid gemaakt en de werkelijkheid is dat wat we in die theorieën construeren’.

Gezien vanuit het kritisch realisme is de tussenlaag van conceptuele kaders of modellen nodig om begrippen te specificeren waarmee we dingen in de werkelijkheid willen beschrijven en verklaren. Verdere kenmerken van de kritisch realistische positie zijn het onderscheid tussen intransitieve – wat de wetenschap ontdekt - en transitieve – hoe ze dat met behulp van experimenten en theorievorming doet – dimensie; de differentiatie in open en gesloten systemen – zonder de laatste kunnen we geen oorzaken ontdekken in een open wereld; de ontologische stratificering van wereld in het reële, het actuele en het empirische; en het beschikken over twee ‘realiteitscriteria’: iets bestaat wanneer het waarneembaar is en wanneer het causale capaciteiten heeft die zichtbaar worden in hun effecten. Wat de wetenschap ontdekt in de intransitieve dimensie kunnen geen atomistische gebeurtenissen zijn op grond van de door capaciteiten veronderstelde structuur van dingen. En tot slot gaan causale wetsuitspraken niet over universele regelmatigheden maar over datgene wat dingen kunnen doen, wat ze feitelijk doen wanneer ze actief zijn en wat dat voor gevolgen heeft (187, 188). Natuurlijk heb ik Christis nog een paar vragen gesteld en haal daaruit (24/25

november 2018) nog het volgende naar voren:

De constructivist: is degene die in een discussie (over wat het geval is en wat gedaan zou moeten worden) om het kwartier zegt dat je de zaak ook vanuit een ander perspectief kunt bekijken en daarna weer indut. De eerste keer is dat een nuttige bijdrage aan de discussie, de tweede keer minder en de derde keer zet je hem buiten (deze heb ik niet zelf verzonnen). [Hier past Sigmund 130423 bij: plaatje 1 'Prima, het gaat om de reis, niet om de bestemming'; plaatje 2 'Prima, het gaat om de bestemming, niet om de reis'; plaatje 3 loopt fluitend weg]

De deconstructivist: is degene die zegt dat we onderscheidingen gebruiken (tussen student en docent, reviewer en gereviewde, dader en slachtoffer), maar dat die niet eenduidig zijn: de docent leert ook van de student, de gereviewde beoordeelt ook de reviewer en het slachtoffer doet ook lelijke dingen. Op die manier deconstrueer je onderscheidingen. Maar een eerstejaars student sociologie leert al dat het hier om sociale posities gaat: een docent wordt geen student omdat hij van studenten leert. Een gereviewde geen reviewer wanneer hij tegen de review protesteert en de Joden zijn niet degenen die de holocaust hebben georganiseerd.

Christis lezend realiseer ik me dat de veranderkundigen met wie ik samenwerk, praktisch ingestelde, realistische mensen zijn met veel verbeelding en spiritualiteit, maar heel dicht bij en in het hier en nu opererend, aansluitend bij betekenisproductieprocessen in organisaties, groepen en individuen. Fellers realisten kun je niet tegenkomen; ze tappen bruikbare ideeën af, construeren zelf nieuwe begrippen en methodieken, maar allemaal met het oog op de realiteitswaarde van beoogde verandering (van betekenis in doorgaande interactie, van de 'productie van organisatie') in een context. Als ze aan het werk zijn met een groep zijn ze wars van zweeftaal en eventuele speculaties van deelnemers over allerlei buiten dat hier en nu liggende gebied horen ze aan omdat iemand het in dat hier en nu zegt en dus communiceert, maar zullen ze verder onopgemerkt laten voor wat het is.

Deze pragmatische realisten kiezen vaak sociaal constructionisme of constructivisme als uitgangspunt en voelen zich in die traditie thuis. Ik ga er niet over om het oordeel te vellen of dat terecht is of niet en ik ga er ook niet over of de naast en in deze organisatie- en veranderkunde zich inmiddels ontwikkelende constructivistische of sociaal constructionistische ontwerpkunder (design thinking en andere? Dorst?) mag of niet mag. Het is er allemaal gewoon, maakt deel uit van professionele culturen en praktijken die geïnstitutionaliseerd zijn, die 'op kritische wijze zichzelf sturen' zonder dat daarvoor registers, protocollen, inspecties, bureaucratische controle en externe verantwoording nodig zijn. Het is goed om te weten dat dat kan, in weerwil van de praktisch dominante reflex 'vertrouwen is goed, controle is beter'. Ze houden samen ten aanzien van hun eigen opereren een zich in het openbaar afspelende reflectieve sociale kwaliteit in stand en stimuleren daarmee anderen om dat ook zo te doen. Wanneer dat elders gebeurt, is er waardering. Zie de LOGICS redenering in Smid (2018a, 65, 66):

Ook betreden er regelmatig nieuwe organisaties het speelveld. De nieuwe ondernemers van nu lijken beter opgeleid dan ooit: ze combineren op een slimme manier business concepten, ICT en infrastructures voor samenwerking. Bij hen staat de klant niet buiten, maar is onderdeel van het spel dat ze maken. Wat opvalt is dat niet wordt gesproken in termen van 'resistance to change'. Onderkend wordt dat de verschillende spelers elk een eigen logica kunnen hebben, en dat managen en organiseren nu juist de kunst is van het combineren van LOGICS.

Afsluiting: waardering van constructivisme en sociaal constructionisme

Bibliografisch kun je de vraag: 'hoe ging het dan verder met constructivisme en sociaal constructionisme en waar staan we in 2019?' verder documenteren aan de hand van allerlei andere auteurs en latere publicaties (Alvesson & Sköldbberg, 2000, 246; Lock & Strong, 2010).

Maar dat ga ik niet doen. Een kennissociologisch onderzoek in de traditie van Berger & Luckman naar het constructivisme en sociaal constructivisme als een meaning universe in geïnstitutionaliseerde organisatieveranderpraktijken – het Superveranderconstruct genoemd - zou een hoop méér boven tafel halen dan nu ter sprake is gebracht.

Anno 2019 kun je gerust zeggen dat specifieke specialisaties en kennisintensieve praktijken samen tot zelfstandige gebieden zijn uitgegroeid. Bijvoorbeeld wordt met patiënten constructief samengewerkt aan kwaliteitsverbetering in de zorg (Vennik, 2016). Dit onderzoek valt onder een leerstoel van de NVZD, vereniging van zorgbestuurders. In het programma van die leerstoel wordt aan nog meer van soortgelijk gerichte verbeteringsinitiatieven gewerkt. De vorige houder van de leerstoel, Kim Putters (SCP), volgt een soortgelijke procesoptiek voor het realiseren van een nieuw sociaal contract als voorwaarde voor een inclusieve samenleving (Putters, 2018).

Deze verzelfstandiging in wetenschappelijke kennispraktijkgebieden zal ik als uitgangspunt meenemen in het vervolg van deze bibliografische notitie over Practice Theory en Process Organization Studies.

Er komen ook kritische vragen bij. Wat doet de sociaal constructionist of reflexieve constructivist als blijkt dat onder het geconstrueerde verhaal een heel andere werkelijkheid schuil gaat? Dat een mooi verhaal feitelijk een cover up blijkt van een praktijk waarin bijvoorbeeld mensen met een zorgbehoefte schade oplopen? Dat komt op vrij grote schaal voor in een tijd met veel nepnieuws, digitale goedgelovigheid en met systeemcomplexiteit die bijvoorbeeld gewiekste zorgverleners een vrijbrief geeft om PGB houders te plunderen.

We zitten momenteel in een maatschappelijke situatie waarin de afstand tussen het via digitale kanalen geleverde verhaal aan en over klanten en de feitelijke dienstverlening in wel meer praktijken en complexe stelsels niet met elkaar overeenstemt. Misschien ook omdat de onderliggende informatie over de relatie met klanten niet klopt, niet getoetst wordt etc. De prangende vraag is of we met werkelijkheidsconstructies en processen kunnen werken zonder naar de realiteitswaarde ervan te kijken en daar oordelende uitspraken over te doen.

Met andere woorden waaraan toetst de sociaal constructionist de werkelijkheidswaarde van verhalen (die waar zijn omdat...)?²⁶ Het voor mij paradoxale van constructivisme en sociaal constructionisme – als een ontologie en epistemologie over de constructie van werkelijkheid – zit in haar conceptuele en praktische realisme: de realiteitswaarde van de constructen wordt voortdurend beoordeeld zonder te oordelen. Om die reden moet de norm van wat 'reëel' is (namelijk onbeslisbaar, zie Slagmolen) zelf boven twijfel verheven zijn en op een logisch consistente manier gebruikt worden in zowel wetenschappelijk diagnostisch of empirisch onderzoek naar veranderprocessen als in organisatieadvies- en verandertrajecten. Hoe dat nou precies gebeurt, en of dat al met genoeg denkkraft gebeurt, is een vraag.

Deze bibliografische reconstructie maakt voldoende duidelijk dat constructivisme en sociaal constructionisme een gevestigd conceptueel en methodologisch kader bieden. Op basis van

---

²⁶ Het pragmatische antwoord (ook om een verhaal te checken) geven Van 't Hek en van Oss (2018, 61): voorafgaand aan je veranderinterventie stel je een hypothese op over het verwachte effect in de organisatie. Vergelijking achteraf tussen hypothese en feitelijk effect geeft je zicht op de mate waarin je het systeem begrijpt. Dat helpt bij het maken van de volgende interventie.

meer specifieke modellen, theorieën en concepten wordt wetenschappelijk (psychologisch) onderzoek naar organiseren en veranderen uitgevoerd. Evenals methodisch verantwoord uitgevoerde verandertrajecten in organisaties en daarvan afgeleide leerprocessen voor professionals. Het past allemaal in veranderkunde als een verzelfstandigde vorm van toegepaste psychologie die open staat naar vele andere sociale disciplines en daar de methodisch bruikbare instrumenten uit haalt waarmee de kwaliteit van het sociale in allerlei praktijken kan verbeteren.

Bijzondere aandacht verdient het werk van Kenneth Gergen. In *The Saturated Self* (1991) verbindt hij het postmoderne (o.a. Rorty) debat met filosofie én Berger & Luckman (h.4 en 5). De constructie van het relationele zelf als hoogste stadium (h. 6) speelt nu nog door tot in het werk van Moerkerken (2015, 224-226)

Constructionisme maakt een gedaante, een 'Gestalt' van doorgaande sociale processen en de gebruikte taal (communicaties) bij

organiseren en veranderen. In 'verhalen' ('grammars') vertaald krijgen de werkelijkheidsdefinities en gedragspatronen (opgevat als 'regelsystemen' in die betekenisprocessen) als eigen constructen voor individuen en groepen bij veranderingen een herkenbare betekenis. De sociaal construeerbare en 'regelbare' complexiteit in de onderlinge relaties wordt daarmee verhoogd: 'Only complexity can fight complexity' (zeggen de Weick volgers). Constructivisme en sociaal constructionisme:

- Vormen een alternatief ten opzichte van empirisme en positivisme als uitgangspunt van kennis over de werkelijkheid (representatieve opvatting),
- benaderen verschillen tussen en in (psychisch-) sociale processen (sociaal-cognitieve configuraties) op een open en meervoudige manier in plaats van ze identificerend te reduceren tot de persoonlijkheid of tot de organisatie als entiteit,
- gaan beide uit van een veelvoud van betekenisvolle kennis en kennisvormen tegenover het enkelvoud van de wetenschappelijk ware kennis,
- daarbij wordt zowel van cognitieve als van discursieve, van systeem-, configuratie- en narratieve theorieën en concepten gebruik gemaakt om de werkelijkheidsdefinities (constructen) van mensen in kaart te brengen die voor hun waar zijn omdat ze werken (in de zin van het pragmatisme: problemen oplossen),
- waardoor de actoren in staat zijn om al lerend de sociale kwaliteit in hun processen te verbeteren door geslaagde eigen interventies in die gedeelde en voor ieder verschillende werkelijkheden in een context (zowel in termen van dempen van verstoringen, zoals conflicten, als verhogen van de kwaliteit van de samenwerking of van de communicatie in teams in doorgaande processen die tot een bedoeld resultaat leiden)²⁷.

---

²⁷ Wie Luhmann als constructivist of sociaal constructionist zou willen meenemen moet beginnen met de verwijdering van mensen uit de sociale systemen (die bestaan namelijk uit elementen communicatie) en het onderscheid systeem/omgeving gebruiken. 'Es gibt Systeme' als zelfreferentiële constructen en 'alles zou ook anders kunnen zijn' ofwel contingentie, er is een oneindig veelvoud aan mogelijke (observeerbare) werelden. Het systeem is de eenheid van het verschil tussen systeem en omgeving, een type 'entiteits'denken waar sociaal constructionisten in hun positivisme kritiek afstand van namen. De sterke overeenkomst met Luhmann is dat er geen geprivilegieerde toegang tot de werkelijkheid is, elke vorm van realiteitsconstructie (zoals die van systeem en omgeving) is deconstrueerbaar. Voor Luhmann bestaan (net als voor sociaal constructionisten) alleen de observaties of operationele ficties daadwerkelijk (Baan, 2015, 41-68, hier 66). Zie ook Luhmann Handbuch (2012, 327-331).

Ter afsluiting van deze reconstructie zet ik in het overzicht een paar karakteristieken van constructivisme en sociaal constructionisme naast kritische theorie, positivisme en kritisch realisme²⁸. De (praktijk) disciplines doen daar al dan niet iets mee.

Wetenschapsfilosofische stromingen			
Kritische theorie en esthetiek	Logisch empirisme	Constructivisme	Kritisch realisme
Adorno, (1931) Adorno e.a (1969) Baan (2015)	Carnap (1928) Nagel (1961) Derksen (1980)	[Brouwer] Wittgenstein Heidegger Derrida Rorty (1967, 1980)	Bhaskar (1975) Christis (1998) Mingers (2014)
Wetenschappelijke kennis als ideologie van sociale macht	Eén, alziende, neutrale waarnemer	Afscheid van de traditionele epistemologie (verlaten van het geest-buitenwereld dualisme)	Conceptuele kaders of modellen nodig om begrippen te specificeren waarmee we dingen in de werkelijkheid willen beschrijven en verklaren.
Met de werkelijkheid identificerend bewustzijn legitimeert de bestaande orde (idealistische constructies)	Reductionisme Lineaire causaliteit	Filosofie richt zich op interpreteren en begrijpen ('interpretive turn') en niet meer op kennis en op funderen	Intransitieve – wat de wetenschap ontdekt - en transitieve dimensie – hoe ze dat met behulp van experimenten en theorie doet
Niets 'is' (of 'wordt') zonder de ontkenning die het in zich draagt	Klassiek waarheidsbegrip: de complexiteit van de wereld, van 'dingen', kan geheel in ware uitspraken afgebeeld worden	Menselijke natuur, kennis en geest (mind) zijn slechts constructies om het wisselvallige en tijdsgebundene te verenigen binnen het noodzakelijke en onveranderlijke	Differentiatie in open en gesloten systemen – zonder de laatste kunnen we geen oorzaken ontdekken in een open wereld
Onafgerond denken over de voortgaande beweging		Waarheid en zekerheid zijn geen objectief bepaalbare begrippen maar variabelen en steeds weer opnieuw ter discussie staande concepten (verschillen in taalspelen en wereldbeelden)	Ontologische stratificering van wereld in het reële, het actuele en het empirische
Fragmentatie van 'zijn' vraagt om 'constellaties', miniatuurbeeldjes		Filosofie als gesprek	Realiteitscriteria: iets bestaat wanneer het waarneembaar is en wanneer het causale capaciteiten heeft die zichtbaar worden in hun effecten.
Essayvorm in plaats van logisch betoog			
'Uit de toon vallen' in plaats van harmonie			

 Vormen van wisselwerking van deze filosofiestromingen met:

²⁸ Die komen overeen met de indeling van Guba en Lincoln (1994); zie Slagmolen (2004, 251)

Kennis- en wetenschapssociologie	Sociologie	Psychologie en veranderkunde	
Mannheim Latour & Woolgar Engelse school (Collins)	Weber Schütz De Vries (1977) Giddens (1979)	Constructivisme en psychologisch constructionisme	Sociaal constructionisme (sociologisch)
Zie voor de verhouding van wetenschapssociologie tot wetenschapsfilosofie: Radder (1989)	Elias (1970) Bourdieu	<p>Alternatief voor behavioristische benadering van persoonlijkheidsstructuur / psychodiagnostiek</p> <p>Constructie van 'zelf'</p> <p>Cognitie en discours (the discursive mind)</p> <p>Piaget Bateson Watzlawick (1967) Human activity systems Checkland (1972) Shotter (1983) Gergen (1985, 1991) Harré (1986) Hosking (1988, 2004) →</p> <p>Burr (1995, 2003) →</p> <p>Weick (1979)</p> <p>Context Onderdrukking en bevrijding Intertekstualiteit Verhaal, dialoog Leren → Engeström</p> <p>Lock & Strong (2010)</p>	<p>Kennis- en handelingsvormen in doorgaande interacties</p> <p>Werkelijkheidsconstructies</p> <p>Berger & Luckmann (1966) (invloed van historische, sociale, politieke etc. factoren)</p> <p>Postmoderne invloed</p> <p>Proces- in plaats van entiteitsdenken</p> <p>Externalisering- ←objectivering- internalisering (B&L) Enactment-selectie-retentie Van Dongen (1983)</p> <p>Differentie in plaats van identiteit</p> <p>Meervoud van ontologieën en constructieregels Spel en spelregels Sociaal-cognitieve (of symbolische) configuraties Complexe problemen Conflictoplossingen</p>

Door constructivisme en sociaal constructionisme als uitgangspunt te kiezen voorkomt men de identificering als positivist met een verkeerd kennisstandpunt. Niemand kan de constructivist verwijten dat die van buitenaf in één ongedeelde werkelijkheid intervenueert (reductionisme) of de organisatie en de actoren als entiteit opvat en reificeert.

Maar moeten we daar nu nog bang voor zijn? Neemt er in het vakgebied nog iemand dat standpunt in, vijftig jaar na het ten grave dragen van het logisch empirisme? De vraag is dan hoe groot de noodzaak nog is om het identiteitsprincipe op te geven ten gunste van differentie en dubbelzinnigheid. Ze kunnen namelijk niet zonder elkaar. En datzelfde geldt voor entiteit en proces²⁹.

Met deze kanttekeningen hebben we in het sociaal constructionisme een stevig en verantwoord fundament bij veranderingen. Waar zitten de uitdagingen de komende tijd in? Op het jubileum van Sioo Next 60 (27 november 2018) was Eliat Aram te horen (ceo van het Tavistock Institute) over Aesthetic Leadership. Kernwoorden in haar betoog waren de emoties angst en liefde en daar tussen in vooral de accountability, auteur durven zijn van je eigen verhalen en daar verantwoording voor te nemen. Die verhalen of constructen bieden je ook de mogelijkheid om in esthetische zin om te gaan met de onwetendheid en de onvolmaaktheid van denken en handelen. Ik moet haar voorgelezen boodschap nog eens nalezen als Sioo (met een nieuw logo) dat gaat publiceren³⁰. Op dit jubileum congres werd ook duidelijk dat de technische en sociale construeerbaarheid al veel meer met elkaar vervlochten zijn dan vaak wordt gedacht of gedemonstreerd. Wat bij Bijker e.a (1987) in de bestudering van technologie en wetenschap begon en eigenlijk al bij de start van Sioo in 1957 eveneens een doel was van de samenwerking zoekende economen en ingenieurs, is nu mainstream gekoppeld geraakt in allerlei praktijken en processen waarin (onder aanvoering van projectleiders) op nieuwe manieren complexiteit georganiseerd moet worden. In een situatie die je algemeen kunt aanduiden als een van toenemende samenwerking (de ketens in de zorg, overheid etc.). Ook tussen organisaties die overigens functioneel geconcentreerd ingericht zijn en daardoor de keten- en netwerkvorming met de beste bedoelingen, maar op frustrerende manieren kunnen belemmeren (zie Moorkamp, 2019).

Door de jaren heen hebben veel 'ingenieurs' geleerd van het (falen van) puur technisch, enkel vanuit functionaliteit geconstrueerde bedenken en bouwen van installaties of van beleid. Ze betrekken de omgeving bij het plan voordat ze beginnen. Ze communiceren voortdurend en ze kijken – zoals bij de 'Zandmotor' de natuur – wat andere systemen vanuit haar eigen logica bijdragen aan het realiseren van de gewenste 'technische' installatie of regelgeving. Ze kijken vanuit meerdere perspectieven en hebben voldoende sociale kwaliteit ingebouwd in het systeem waarin de processen veranderen. Dan moet je nog iets meer kunnen willen dan alleen andere subsystemen voor je willen laten werken³¹.

Het realisme in wat samen tot stand wordt gebracht door het op methodische wijze kunnen construeren van het sociale (proces) dat bij complexe systeemverandering nodig is, is

---

²⁹ Zie de discussie van Wiggins (2016) met en over de procesbenadering in de biologie van Dupré & Nicholson. Zie Nicholson, Dupré (eds.), *Everything Flows*. Towards a Processual Philosophy of Biology (2018) en Jaeger in het voorwoord van *Everything Flows*

³⁰ Er is een geluidsopname van Aram over liefde en leidinggeven op de website tavinstitute.org

³¹ Vgl. Eringa (ProRail) over de pers en de politiek – dat is meer tegelijk snappen wat de media willen en nodig hebben, net als snappen wat de politiek nodig heeft en dat leveren, ten gunste van het dempen en regelen van verstoringen. Bij treinverkeer letterlijk overgangen die verhinderen dat er elke 7,5 minuut treinen op een traject kunnen langs razen en zo meer mensen kunnen vervoeren die dan niet op de weg hoeven te zitten.

toegenomen³². Misschien moet je het nog sterker uitdrukken: het komt steeds vaker voor dat er bij interventies in complexe systemen mensen werken die snappen hoeveel sociale kwaliteit in relaties (mensen en activiteiten, informatie en communicatie) en interactieprocessen nodig is om de interventies effectief te kunnen laten zijn voor het slagen van het gehele project. Niet als een recept dat in alle situaties als ‘one best way’ beschikbaar is. Maar als een vorm van praktische wijsheid: weten dat het nodig is in elke situatie én weten dat het zich moet richten naar de eisen van de situatie. Smid (2018a) pleit ervoor om meer oog te hebben voor managers, maar vergeet niet in het bijzonder aandacht te schenken aan die projectleiders, procescoördinatoren etc.³³, voeg ik eraan toe.

Na het Sioo 60 jaar feest (27 november 2018) krijg ik een speciaal magazine mee. Er staan artikelen in van Smid (reflectie op de zelfconstructie van de veranderaar middels het benutten van academische kennis, professionele kennis en praktijkwijsheid bij het samen met anderen in context maken van een veranderstrategie), van ‘t Hek en van Oss over veranderen en van Verweij, nota bene over het sociaal constructionisme. Als ik een maand geleden geweten had dat ik dat artikel nu zou krijgen, was ik wellicht niet aan deze bibliografische notitie begonnen. Maar nu kan ik de inhoud wel vergelijken en beoordelen met wat ik zelf al uitzocht. In elk geval leeft het sociaal constructionisme als onderwerp, het krijgt een Sioo profilerende prominente plaats in dit speciale magazine. Na lezing van deze artikelen – en dat van Verweij over sociaal constructionisme – constateer ik dat sociaal constructionisme in de kenniswinkel van Sioo tot de standaarduitrusting hoort. Voor de goede orde: er is veel meer.

Eerst reproduceer ik Verweij’s tegenoverstelling van positivisme en sociaal constructionisme (77):

Positivisme	Sociaal constructionisme
Basisvragen: wat is de realiteit, wat is het probleem, wat is (de) waar(heid)?	Hoe beweegt en verandert het hier, hoe produceren actoren hier in interactie hun werelden, hoe (via welke interactiepatronen) worden hier problemen geproduceerd en gereproduceerd?
Veronderstelde causaliteit: lineair	Circulair
Denken in termen van entiteiten	Denken in termen van relaties en proces
Omgeving is feitelijk gegeven	Omgeving is zowel context als construct
Taal/kennis beschrijft en representeert de <i>reality out there</i>	Taal/kennis is een middel (tool) om werkelijkheden te produceren, in handen van actoren die onvermijdelijk onderdeel zijn van de realiteit
Interventievraag: wat is de bestaande realiteit, wat is de gewenste realiteit, en hoe geraken we van <i>Ist</i> naar <i>Soll</i> ?	Welke mogelijkheden zijn er om de interactieve processen van betekenisgeving en werkelijkheidsproductie effectiever, mooier en beter te laten verlopen?
Focus ligt op het zo precies mogelijk vaststellen en manipuleren van ‘de echte werkelijkheid’ (werkelijkheidszin)	Het zoeken en scheppen van alternatieve werkelijkheden door te interveniëren op het niveau van de actoren en hun interactiepatronen (mogelijkheidszin)

³² Op dat gebied was Hans Keijzer (*Walking the Perspectivity Path*, 2015) een pionierende en inventief samen met anderen lerende Director Corporate Risk Office bij DSM (reality check) met een voorbeeldfunctie.

³³ En niet vergeten ze mee te nemen in de academische werkplaats die Nauta (2018) wil inrichten.

Verweij geeft het voorbeeld van het ‘leeg’ gebruiken van sociaal constructionistische interventiestrategieën bij een disfunctioneel patroon in het bestuur van een grote zorginstelling. Daaruit blijkt de grote, mogelijkheden scheppende waarde van deze sociaal constructionistische benadering, zeker bij vraagstukken in bestuurlijke kringen waar een RvT en de bestuurder niet op een lijn zitten. Het succesverhaal vertelt dat de interventie op de taal/kennisdimensie de variëteit in de bestuurslaag vergroot om kwesties vanuit (voortaan) gedeelde constructen effectiever, mooier en beter te laten verlopen. Maar het verhaal vertelt niet of ook de aanleidingen voor de aanstelling van deze nieuwe bestuurder (waarmee het gesprek vanuit RvT zó stroef verliep dat deze adviseur erbij werd gevraagd) - de boot missen in technologisch opzicht en in relaties met externe belanghebbenden – vanaf nu geen zorg meer is. Of is alleen het communicatieprobleem tussen nieuwe bestuurder en RvT opgelost? Ook weten we nog niet of er betere oplossingen voor andere problemen uit voortkomen. Want een grote zorginstelling heeft vast de in de zorgsector bekende problemen: zoals werkdruk, (verpleegkundige) kwaliteit, vormgeven en delen van informatie over capaciteit en kennis om voor efficiënte inzet te zorgen, aantrekken van voldoende gekwalificeerd personeel etc.

Er is nog een andere kwestie van theorie-politieke aard, mede naar aanleiding van de al eerder gemaakte constatering in de bespreking van van Dongen c.s. Die herhaal ik nog eens. Een sociaal constructionist erkent dat mensen op basis van hun kennis constructen bouwen die voor hen waar zijn. Hoe lastig is het dan om een ‘lege’ afweging tussen constructen vol te houden, als in constructen die je in interactieprocessen tegenkomt bijvoorbeeld werkelijkheidsdefinities vanuit ‘positivistische uitgangspunten’ blijken te zitten? Wat alleen al waarschijnlijk is omdat het constructionisme dat onderscheid maakt en nodig heeft om zich te onderscheiden (en tegelijk af te komen van het onderscheid tussen schijn en werkelijkheid). Vanuit het sociaal constructionisme gezien gaan die actoren uit van één werkelijkheid, van objectieve kennis, lineair causaal over entiteiten etc. Anders gezegd: is de (historisch juiste) tegenoverstelling van positivisme en sociaal constructionisme in wetenschapsfilosofische zin niet een belemmering voor het in adviesprocessen oordeelsloos kunnen blijven tegenover ‘elk’ construct in processen? Een normatief doorwerkend standpunt? Volstaat dan het alleen voor de constructivist mogelijke supplementaire denken zoals Slagmolen (2004, 44, 46) bij stroomafwaartse en stroomopwaartse denkwijzen? Zijn daar stroomzijaartse denkwijzen (bijvoorbeeld vanuit kritisch realisme) aan toe te voegen? Verweij geeft ook een voorbeeld van het onthullend gebruik van sociaal constructionisme op het door onszelf (sociaal) geproduceerde verschijnsel van het groeiend aantal mensen dat lijdt aan ‘depressiviteit’. Daarbij wordt expliciet duidelijk hoe door afnemende reflexiviteit bij een groeiende infrastructuur (in dit geval op het label depressiviteit dat ‘ordenend’ werkt) tevens de onmacht toeneemt om het (professionele) gedrag van alle erbij betrokkenen te veranderen³⁴. Er zijn gevallen te vinden van veranderende werkelijkheidsdefinities en gedragspatronen. Zoals in de zorg waarin op micro niveau onderzoek gedaan wordt naar actieve patiënt betrokkenheid bij de innovatie, zoals in Mijnzorgnet (Vennik, 2016). Daarin is wel een lijn te herkennen die we eerder in deze notitie al zijn tegengekomen (o.c. 18).

---

³⁴ Dat hierbij o.a. het werk van Dehue wordt gebruikt is niet zo vreemd gezien haar publicaties en haar ervaring. Samen met De Vries reconstrueerde ze al in 1986 hoe de naoorlogse psychologie, c.q. de psychodiagnostiek, in Nederland zich verplaatste van het dominante construct van het gesprek met de onderzochte naar het construct van het collegiaal verkeer over geanalyseerde gevallen tussen psychologen.

To further our knowledge about how active patientship is shaped in practice, these practices will be examined from a constructivist perspective. From this point of view, it can be argued that active patientship does not emerge naturally (Henwood et al. 2003; Harris et al. 2010), but that it is continuously constructed by interactions with other human actors (e.g. healthcare professionals or managers) and non-human actors (e.g. healthcare policy or health IT aimed at facilitating patients' activities) in practice (Dehue 2014; De Vries 1995; Latour 2005). Following this perspective, it is the interaction between these actors that shapes both the above discussed forms and methods of activeness.

Maar er zijn ook dagelijks nog veel te veel gevallen zichtbaar van langlopende conflicten tussen individuen en binnen organisaties en instituties die nog alles te winnen hebben bij zo'n onthullend gebruik van sociaal constructionisme. Denk bijvoorbeeld aan de strijd die de weduwe van huisarts Tromp uit Tuitjehorn maar liefst vijf jaar lang uitvocht met de Inspectie Gezondheidszorg en Jeugd. En welke mechanismen daarin 'normaal' gevonden zijn: een combinatie van macht, arrogantie en intimidatie vanuit het behoud van 'regels'. Andere voorbeelden zijn de Q-koorts patiënten die jaren op een (schamele) erkenning en vergoeding moeten wachten. Of de afhandeling van de aardbevingsschade in Groningen. Of in academische kringen (en waar niet nog meer?) het aanpakken van de werkdruk (VSNU)?

Hoe vaak ontbreekt het in de institutionele werkelijkheidsdefinities en gedragspatronen niet aan een passende reflectie op de eigen praktijk en op de uitkomsten ervan op grond waarvan dieperliggende vraagstukken wél adequaat worden aangepakt? Dat fenomeen kan in elke praktijk optreden en dan is deze aanpak van methodisch veranderen heel geschikt. Dergelijke lessen uit 'onthullende' toepassingen moeten constructivisten en sociaal

constructionisten bij tijd en wijle ook wel op zichzelf toepassen. Verstarring kan ook in constructivisme en sociaal constructionisme zitten. Met het sociaal constructionisme als standaard in de kenniswinkel van Sioo wordt meteen duidelijk aan welk construct Sioo sinds 60 jaar meewerkt en hoe we dat kunnen deconstrueren om te kunnen interveniëren in mogelijk inhiberende activiteiten van veranderaars zelf met behulp van 'vanzelfzwijgende' (Van 't Hek en van Oss) sociaal constructionistische constructen. Daarna komt de vraag of dat, zoals we dat nu doen, nog wel effectief is gezien de complexiteit waartegenover sociale constructen een erbij passende complexiteit moeten bezitten (Weick volgend). In het midden latend of dat zo is, overigens. Oftewel: voldoet de mede door het sociaal constructionisme zelf gebouwde sociaal-cognitieve configuratie waarbinnen we met verandering bezig zijn, het

Van 't Hek en van Oss, Onmacht (2018b)

Het is een krachtige analyse van onmacht geworden, binnen het begrippenkader dat zij ervoor kiezen. Het verwoordt goed wat wellicht inmiddels gemeengoed is in ons denken over veranderen en maakt dat tot (ook) een politieke zaak. Het artikel leidt tot de goede vraag: Hoe gaan we nieuwe common ground en confidence mee-organiseren met het organisatorisch veranderen?

En wie zijn 'we'? als dat al niet de individuen zelf zijn en de relaties tussen hen? Keer op keer merken ze dat ze vastlopen in het vacuüm waar eerder een common ground was - een set regels die je kon vertrouwen in het je oriënteren op wat je in een situatie of context te doen staat.

Als dat er nu steeds minder is, hoe ziet wat daar nodig is er dan uit?

Wat mij betreft is dat een door individuen gedeelde vorm van gedistribueerd gezag, een vorm van hiërarchie die past bij de wijze waarop individuen individu willen zijn in erkende afhankelijkheid van anderen. Gegeven de huidige complexiteit van de wereld.

Daarmee redden we meteen een betekenis van individu zijn die - onder het dominante neo liberale denken - wat vergeten dreigt te worden (ook in het artikel). Namelijk individu als potentie tot sociaal individu die aan de kwaliteit van wat gemeenschappelijk is te danken heeft in hoeverre het zich tot individu kan ontwikkelen

Superveranderconstruct, nog wel? Daar worden kritische vragen bij gesteld (zie kader). In hoeverre domineren daarin inmiddels aan het ambacht vastgeroeste en zelf(s) gereïficeerde 'construct' kenmerken van veranderbenaderingen, zoals de watervrees voor 'structuren'? Je moet er dan rekening mee houden dat zich daardoor in het 'institutionele veld' van de verandkunde zich uitsluitingsfenomenen van kennisclaims voordoen vanuit een 'lege', oordeels loze houding. In uitgevoerde verandertrajecten, maar ook in de reflexieve praktijken en processen van verandkundigen. Het Superveranderconstruct kan in een irreflexieve reflex blijven steken. Is ieder van de vier benaderingen al dan niet onderdeel van de genoemde verzelfstandigde gebieden geworden waarin kennis en praktijk haast hetzelfde geworden zijn?

En: wat is de waarde van de constructionistische benadering in de huidige fase van informatie- en kennisintensiteit in praktijken (zie voorbeeld Verweij)? Is wat er nu op AI terrein gebeurt (Starmans, 2018) mogelijk dankzij constructivisme? Zulke vragen behandel ik hierna in een afzonderlijk document over Process Organization Studies en Practice Theory als mogelijke erfgenamen van reflexief constructivisme en sociaal constructionisme.

De representatieve benadering van kennis en werkelijkheid is afgeschaft. Terecht? Hoe bedenken en maken we dan de apparaten waarmee we ultieme slomo's van sport maken of door imaging doordringen in de diepste lagen van cellen? Wat is de aard van de daarvoor benodigde kennis? Begint die bij 'alledaagse' nabootsing en afbeelding? Geldt zoiets ook voor een deel van de kennis in en over organisaties? Zijn de vanzelfsprekende scheidslijnen tussen constructie en representatie niet zo in beton gegoten als we denken? Zijn constructie en representatie ook 'supplementair' zoals stroomopwaarts en -afwaarts bij Slagmolen?

De opbrengst voor mezelf is dat ik voortaan bewuster dan hiervoor de metafysisch realistische positie zal inbrengen bij het werken aan sociale constructies en relationele identiteiten bij organiseren en veranderen. Met als doel de pluriformiteit van perspectieven op de werkelijkheid, bij het zoeken naar oplossingen voor problemen, daadwerkelijk te vergroten.

Hier zet ik een punt achter deze voor mij intensieve en leerzame productie

van de bibliografische notitie over constructivisme en sociaal constructionisme.

Gelieve deze tekst ook zo te lezen en te gebruiken. Commentaar is welkom.

In de kunst ontstond het constructivisme omstreeks 1913 (-1930). Het was kunst die een stap verder ging dan het futurisme en het kubisme: zij beperkte zich tot puur geometrische vormen. De eerste groep constructivisten kwam voort uit het Russische Futurisme, toen kunst nog niet bepaald werden door ideologische of sociale boodschappen. Zij ontwikkelden (parallel aan de Stijl in Nederland) zuiver abstracte kunst op basis van een geometrische vormtaal. Hiermee wilden zij een nieuwe, pure, esthetische en geconstrueerde werkelijkheid tot stand brengen. Een beeldtaal die niet beschrijvend of verhalend is, maar concreet: abstract. Er werd niet naar de natuur gewerkt, maar met beeldende essentie, vanuit een streven naar pure eenvoud en directheid. De schilders beperkten zich tot lijn en kleur in geometrische composities, ook beeldhouwers kozen elementaire basisvormen. Dit sloot aan bij de ideeën dat kunstvormen minder individualistisch moesten zijn en de bouwstenen moesten leveren voor een nieuwe maatschappij. Met het constructivisme maakt individuele expressie plaats voor collectieve idealen.

Literatuur

- Adorno (1931), *Die Aktualität der Philosophie*. Suhrkamp
- Idem e.a., (1969), *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*. Luchterhand
- Alvesson & Sköldbërg (2000), *Reflexive Methodology*. Sage
- Baan (2015), *Adorno, noch einmal*. Klement
- Bakker (1973), *Het anonieme denken. Foucault en het structuralisme*. Wereldvenster
- Berling (1973), *Sociologie en wetenschaps crisis*. Boom
- van den Beld (1991), 'Habermas versus Rorty: rationaliteit versus radicaal constructivisme', in: Gremmen e.a. eds., *Toegepaste filosofie in praktijk*, Landbouwwuniversiteit Wageningen, 146-163
- Berger & Luckmann (1966), *The Social Construction of Reality*. Penguin
- Bernstein (1981), *Praxis and Action*. Duckworth
- Bhaskar (1975), *A Realist Theory of Science*. Harvester UP
- Idem, (1979), *The Possibility of Naturalism*. Harvester UP
- Burr (2003), *Social Constructionism (second edition)*. Routledge
- Bijker (1987), *The Social Construction of Technological Systems*. MIT
- Chomsky (1959), 'Review of Skinner's "Verbal Behaviour"'. *Language* (35), 1959, 26-58
- Christis (1998), *Arbeid, organisatie en stress*. t Spinhuis
- De denkers* (1999), Achterhuis en Serna Weiland (red). Contact/Filosofie Magazine
- Dehue (1990), *De regels van het vak. Nederlandse psychologen en hun methodologie 1900-1985*. Van Gennep
- Derksen (1980), *Rationaliteit en wetenschap*. Van Gorcum
- van Dongen e.a. (1996), *Een kwestie van verschil*. Eburon
- Duintjer (1977), *Rondom regels*. Boom
- van Dijk, JJJ (1974), *Organisatie in verandering*. Universitaire Pers Rotterdam
- van Dijk (1989), *Een methodische strategie van organisatie-verandering*, Eburon
- Eberle (1993), 'Social Psychology and the Sociology of Knowledge'. *Revista de Psicologia Social*, 8, 5-13
- Eden, Huxham (1996), *Action Research for the Study of Organizations*. Clegg, Hardy, Nord, eds. *Handbook of Organization Studies*. Sage, 526-543
- Elias (1970), *Was ist Soziologie?*
<http://www.norberteliasfoundation.nl/docs/pdf/05WhatIsSociology.pdf>
- Flameling (1989), 'Een gesprek met Richard Rorty'. *Krisis* 36, 19-28
- Fortmann (1971), *Inleiding tot de cultuurpsychologie*. Ambo
- Foucault (1966), *De woorden en de dingen*. Ambo
- Idem, (1969), *De archeologie van het weten*. Ambo
- Garfinkel (1967), *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall
- Gergen, K. (1973), 'Social Psychology as History'. *Journal of Personality and Social Psychology* (26), 309-20
- (1985), 'The Social Constructionist Movement in Modern Psychology'. *American Psychologist* (40/3), 266-75.
  - (1991), *The Saturated Self*. Basic Books

- Giddens (1976), *New Rules of Sociological Method*. Hutchinson
- Idem, (1979), *Central Problems in Social Theory*. MacMillan
- Glaser & Straus (1967), *The Discovery of Grounded Theory*. Aldine Transaction
- Glastra van Loon (1980), *De eenheid van het handelen*. Boom
- Gusdorf (1953; vertaling 1963), *Mythe en metafysica*. Bijleveld
- Hartmann (1998), *Philosophische Grundlagen der Psychologie*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft
- van 't Hek en van Oss (2018), 'Veranderen van organisatiegedrag'. *What's Next, Sioo*, 54-63
- idem (2018 b), 'Onmacht: een verkenning'. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde*, 7/3, 24-32
- Hosking (1988), 'Organizing, Leadership and Skilful Process'. *Journal of Management Studies* 25/2
- idem, (2004), 'Change Works: A Critical Construction', in: Boonstra ed., *Dynamics of Organizational Change and Learning*. Wiley, 259-279
- Hottois e.a. (1994), *Richard Rorty. Ironie, politiek en postmodernisme*. Hadewijch
- Jonker (1988), *De sociologische verleiding*. Noordhoff
- Kambartel (1974), Hg., *Praktische Philosophie und konstruktive Wissenschaftstheorie*. Suhrkamp
- Keijzer (2015), *Walking the Perspectivity Path*. Warden Press
- Knorr (1981), *The Manufacture of Knowledge. An Essay on the Constructivist and Contextual Nature of Science*. Pergamon
- Kordig (1971), *The Justification of Scientific Change*. Reidel
- Korthals (1989), *Wetenschapsleer*. Boom
- Kuhn (1962), *The Structure of Scientific Revolutions (second edition enlarged 1970)*. Chicago
- Idem, (1991), 'The Natural and the Human Sciences'. in Hiley e.a. ed., *The Interpretive Turn*, Cornell
- Kunneman (1986), *De waarheidstrechtter*. Boom
- de Laat (1988), *In termen van organiseren*. Eburon
- Lakatos, Musgrave eds., (1970), *Criticism and the Growth of Knowledge*. Cambridge
- Lasch (1979), *The Culture of Narcissism*. Norton
- Latour en Woolgar, (1979), *Laboratory Life*. Sage
- Lemaire (1976), *Over de waarde van kulturen*. Ambo
- Idem, (2008), *Claude Lévi-Strauss. Tussen mythe en muziek*. Ambo
- Lenk, (1975), *Pragmatische Philosophie*. Hoffmann & Campe
- Lock & Strong (2010), *Social Constructionism*. Cambridge
- Luhmann (1970), 'Selbststeuerung der Wissenschaft'. In: *Soziologische Aufklärung 1. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme*. Westdeutscher Verlag, 232 – 252.
- Luhmann Handbuch (2012). J.B. Metzler
- de Martelaere (1999), 'Richard Rorty'. In: *De denkers*. Contact 598-608
- Merleau-Ponty (1945), *Phénoménologie de la Perception*. Gallimard
- Mingers (2014), *Systems Thinking, Critical Realism and Philosophy*. Routledge
- Moerkerken (2015), *Hoe ik verander*. Vakmedianet
- Morgan (1986), *Images of Organization*. Sage
- Moorkamp (2019), *Operating under high-risk conditions in temporary organizations: a sociotechnical systems perspective*. Routledge.
- Mooij (1975), *Taal en verlangen*. Boom

- Nagel (1961), *The Structure of Science*. Routledge
- Neisser (1967), *Cognitive Psychology*. Appleton
- de Nijs (1987), Alain Touraine. Tilburg University Press
- van Oss en van 't Hek (2014), *Onderweg*. Vakmedianet
- Pekelharing (1989), 'De spiegel als hindernis. Een bespreking van het werk van Richard Rorty'. *Krisis* 36, 5-18
- van Peursen (1980), *De opbouw van de wetenschap*. Boom
- Pirsig (1974), *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance*. Corgi
- Plümacher (1996), *Philosophie nach 1945 in der Bundesrepublik Deutschland*. Rowohlt
- Popper (1972), *Objective Knowledge*. Oxford
- Putters (2018), *Een lokaal sociaal contract. Voorwaarden voor een inclusieve samenleving*. SCP
- Radder (1989a), Het probleem van het wetenschappelijk realisme, in Korthals (1989), 70-87
- Idem (1989b), 'Wetenschapsfilosofie in de VS: een oriëntatie'. *Krisis* 36, 43-47
- Rawls (1971), *A Theory of Justice*. Oxford
- Reed (1996), 'Organizational Theorizing: A Historical Contested Terrain'. in: Clegg, Hardy, Nord, eds., *Handbook of Organization Studies*. Sage, 31-57
- Rorty (1980), *Philosophy and the Mirror of Nature*. Blackwell
- Rorty (1991), 'Inquiry as Recontextualization', in Hiley e.a. ed., *The Interpretive Turn*, Cornell
- Ryan ed. (1973), *The Philosophy of Social Explanation*. Oxford
- Schulz (1971), *Philosophie in der veränderten Welt*, Neske
- Schütz (1953), 'Common-sense and Scientific Interpretation of Human Action'. *Philosophy and Phenomenological Research* 14 (1):1-38
- Schuyt (1986), *Filosofie van de sociale wetenschappen*. Martinus Nijhoff
- Scruton (1994), *Modern Philosophy*, Penguin
- Slagmolen (2004), *ICT en het gekluisterde denken*. Dutch University Press
- Slagmolen en Los (2009), 'Treinverkeersleiding in beweging', in van Es e.a (red), *Cultuurverandering: mythe en realiteit*. Kluwer, 279-295
- Smaling (2010), Constructivisme in soorten. *KWALON* 43, (15, nr. 1), 20-30
- Smid, (2018a), 'Veranderkunde in Nederland. Enkele ontwikkelingen'. *M&O* 2018/1, 53-72
- Idem, (2018b), 'Veranderkunde in Nederland'. *What's Next, Sioo*, 26-39
- Smid & Rouwette red. (2009), *Ruimte maken voor onderzoekende professionaliteit*. Van Gorcum
- Starmans (2018), Edmund Husserl; over de eenheid en de crisis van de wetenschappen, *Filosofie* 28/6, 40-46 (special Neurowetenschap)
- Stegmüller (1975), *Hauptströmungen der Gegenwartsphilosophie, band II*. Kröner
- Structuralisme: voor en tegen* (1974). Ambo
- Taylor (1985), 'Interpretation and the Sciences of Man', in *Philosophy and the Human Sciences*. Cambridge
- Termeer & van Twist (1991), 'De configuratiebenadering: een procestheorie voor sturingsvraagstukken'. *Beleid en Maatschappij*, 1991/4, 185-195
- Vennik (2016), *Interacting Patients: The construction of active patientship in quality improvement initiatives* (proefschrift EUR)
- Verweij (2018), 'Sociaal constructionisme'. *What's Next, Sioo*, 74-83

- Vissers (1994), *The Production of Strategy*. Eburon
- Voogt (1990), *Managen in een meervoudige context*. Eburon
- de Vries (1977), *Sociale orde, regels en de sociologie*. Boom
- idem, (1991), "'Hoe te leven" in een technologische cultuur'. *Krisis* 45, 34-46 (ook in Zeppelins, 1999, 15-31)
- idem, (1999), *Zeppelins*. Van Genneep
- de Vries & Dehue (1986), 'Psychologen en personen. Ontwikkelingen in het methodologisch denken rond de Nederlandse psychodiagnostiek 1930-1970'. *Kennis & Methode* (10/1), 82-98
- Watzlawick (1967), *Pragmatics of Human Communication* (editie 2011). Norton
- Weick (1979), *The Psychology of Organizing* (2nd ed). Addison-Wesley
- Idem, (1995), *Sensemaking in Organizations*. Sage
- Wiggins (2016), Activity, Process, Continuant, Substance, Organism, *Philosophy* 91, 269-280 (First published online 26 January 2016)
- De Wilde (1989), Verklaren in de sociale wetenschappen, in Korthals (1989), 87-112
- Idem (1989), De relativiteit van sociaal-wetenschappelijke kennis, in Korthals (1989), 112-134
- Wirtz (1991), *Metamanagement I*. Nelissen
- Wuchterl (1977), *Methoden der Gegenwartsphilosophie*. UTB Haupt
- Zijderveld (1966), *Institutionalisering*. Boom
- Idem, (1974), *De relativiteit van kennis en werkelijkheid*. Boom